

Negalutinis darbo variantas

Dr. Arūnas Bubnys

Nežydų tautybės gyventojų kalinimas nacistiniuose kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose Lietuvos generalinėje srityje (1941-1944)

Įvadas

Antrasis pasaulinis karas ir nacių okupacija atnešė dideles nelaimes Lietuvai ir jos žmonėms. Nors Lietuva kaip savarankiška valstybė šiame kare nedalyvavo ir, kilus karui, buvo paskelbusi neutralitetą, jai teko patirti ligi tol neregėtus karo žiaurumus ir netektis. Šalis prarado valstybingumą, patyrė milžiniškus gyventojų nuostolius dėl masinių žudynių, deportacijų, karo veiksmų, okupantų vykdytų politinių represijų. Šimtai tūkstančių įvairių tautybių Lietuvos gyventojų dėl karo ir jo išdavoje priimtų didžiųjų valstybių politinių sprendimų buvo priversti pabėgti iš tėvynės arba buvo prievarta iš jos išvežti. Sunkiai apskaičiuojami karo eigoje okupantų šaliai padaryti materialiniai nuostoliai-sugriauti miestai, pramonės ir transporto objektai, nuskurdintas žemės ūkis. Ne visų Lietuvoje gyvenusių tautų nuostoliai buvo vienodi. Baisiausią tragediją nacių okupacijos metais patyrė Lietuvos žydų bendruomenė. Okupantų ir vietinių kolaborantų pastangomis buvo įvykdytas šalies istorijoje analogo neturintis Lietuvos žydų genocidas. Lietuvos žydų bendruomenė (litvakai) buvo visiškai sunaikinta. Kitų Lietuvoje gyvenusių etninių grupių nuostoliai šiuo laikotarpiu buvo žymiai mažesni. Nacių genocido politika kitoms tautoms (išskyrus negausią čigonų etninę grupę) nebuvo taikoma. Nežydų tautybės Lietuvos gyventojai (lietuviai, lenkai, baltarusiai, rusai) buvo persekiojami ne dėl rasinių ir tautinių priežasčių, bet dėl naciams priešiškos veiklos arba dėl potencialios grėsmės okupaciniam režimui (komunistai, komjaunuoliai, buvę sovietinio režimo pareigūnai, sovietinio, lenkų, lietuvių pasipriešinimo judėjimų dalyviai ir jų rėmėjai, žmonės vengiantys vykdyti okupacinės valdžios skelbiamas mobilizacijas ir prievoles ir t. t.). Vis dėlto politinės nacių represijos irgi buvo skausmingos Lietuvos gyventojams. Tūkstančiai nežydų tautybės gyventojų buvo sušaudyti, dešimtys tūkstančių suimti ir kalinami kalėjimuose, priverčiamojo darbo stovyklose Lietuvoje arba koncentracijos stovyklose už Lietuvos ribų. Kelios dešimtys tūkstančių Lietuvos žmonių buvo išvežti prievartos darbams Vokietijoje.

Vienas svarbiausių nacistinio režimo represinių metodų buvo Lietuvos gyventojų areštai ir kalinimas kalėjimuose, arešto namuose ir priverčiamojo darbo stovyklose. Nacių okupacijos metais kalėjimo bausmėmis buvo nubausta daug tūkstančių Lietuvos gyventojų. Ypač dažnai ši bausmė buvo taikoma politiniams III Reicho priešams pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos paklusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Priešingai ankstesniems XIX-XX amžiaus pradžios Europos šalių politiniams režimams, nacizmui buvo visai nesvarbu pataisyti ir perauklėti suimtuosius humanizmo, moralės ir darbo principais. Antihumaniškai nacių penitenciarinei (kalėjimų) sistemai rūpėjo kalinius izoliuoti, nukenksminti, palaužti jų valią ir žmoniškumą, paversti nužmogintais, bevaliais ir išnaudojamais vergais. Suimtieji privalėjo būti palaužiami žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, labiau pavojingi ir “nusikaltusieji” fiziškai sunaikinami.

Pasaulinė nacistinių kalėjimų ir koncentracijos stovyklų literatūra yra nepaprastai turtinga ir įvairi. Šia tema išleista tūkstančiai mokslinių, publicistinių knygų ir memuarų, dokumentų rinkinių ir straipsnių. Stebėtina, jog ši tema Lietuvoje nei sovietiniais laikais, nei po nepriklausomybės atkūrimo (po 1990 m.) nesulaukė adekvataus savo svarbai visuomenės ir istorikų dėmesio. Kaip išimtį būtų galima nurodyti lietuvių kalinimo Štuthofio koncentracijos stovykloje klausimą. Nepriklausomybės laikotarpiu apie lietuvių kančias Štuthofe buvo išleista keletas knygų ir sukurta kino filmų. Vis dėlto ši tema čia nebus nagrinėjama, kadangi šios studijos objektas yra Lietuvos gyventojų kalinimas nacių okupuotoje Lietuvoje (tuomet oficialiai vadinamoje Lietuvos generalinėje srityje).

Atsiribojant nuo holokausto tematikos, pastebėsime, jog apie nežydų tautybės Lietuvos gyventojų kalinimą specialių apibendrinančių mokslinių darbų nėra parašyta. Ir sovietiniais laikais ir nepriklausomybės metais istorikai labiau domėjosi masinėmis žudynėmis ir politinėmis represijomis negu Lietuvos gyventojų (nežydų) kalinimu kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose. Verta pastebėti, kad tarybiniai istorikai yra parašę mokslinių ir populiarių darbų apie kai kurias masinių žudynių ir kalinimo vietas. Daugiausia dėmesio buvo skiriama Kauno IX fortui, Paneriams, kai kuriose Lietuvos apskrityse esančioms žudynių vietoms. Buvo akcentuojama pati žiauriausia represijų forma-šaudymai. Laisvės atėmimo bausmės ir vietos, kalinimo klausimai paprastai nebuvo specialiai tyrinėjami. Daugiausia darbų buvo parašyta apie

Kauno IX fortą.¹ Tarybinių istorikų darbams būdingas tam tikras tendencingumas ir spalvų sutirštinimas. Dažnai nerealiai padidinami aukų skaičiai, mėgaujamosi tikrų ir tariamų žiaurumų aprašymu, vienpusiškai negatyviai vertinama kalėjimų tarnautojų veikla. Susidaro įspūdis, jog IX fortas tebuvo masinių žudynių ir trumpalaikio izoliavimo iki žudynių vieta, užmirštama parašyti, kad IX fortas buvo Kauno sunkiųjų darbų filialas, jog čia egzistavo nustatytas režimas ir buvo nuolatos kalinami ne vien tik mirčiai pasmerkti suimtieji. Kauno IX forto tematiką pastaraisiais metais intensyviai tyrinėjo buvęs Kauno geto ir IX forto kalinys Izraelio pilietis Aleksas (Alteris) Faitelsonas.² Vis dėlto šis autorius labiau gilinasi į žydų antifašistinio pasipriešinimo problemas ir akcentuoja legendinį 1943 m. gruodžio mėnesio kalinių pabėgimą iš IX forto. Specialiai IX forto istorijos A. Faitelsonas netyrinėja. Vertingas yra tarybinio istoriko K. Rukšėno kalėjimams skirtas kandidatinės disertacijos poskyris.³ K. Rukšėno disertacija paremta nuodugniais archyvinių dokumentų tyrimais, jam būdingas gana objektyvus įvykių vertinimas. Šiame darbe pateikiama objektyvi kalinių statistika, apibūdinamos kalinių laikymo sąlygos ir taikytos bausmės. Tiesa, kalinių tautinės sudėties K. Rukšėnas specialiai netyrinėjo. Iki šiol nėra parašyta specialių darbų nei apie Lietuvos kalėjimus, nei apie priverčiamojo darbo stovyklas. Kaip išimtį būtų galima paminėti A. Berželiono dokumentinę apybraižą apie Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklą.⁴ Keletas apybraižos skyrelių yra skirta vokiečių okupacijos laikotarpiui. Apie Lietuvos gyventojų kalinimą nacių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose yra rašęs ir šios studijos autorius.⁵ Lukiškių kalėjimo istorijai labai svarbus šaltinis yra buvusio kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoničio dienoraščio publikacija.⁶ Tarp naujausių Lietuvos istorikų darbų nacių okupacijos tema vertas paminėti dr. R. Zizo atliktas tyrimas apie nežydų tautybės civilių Lietuvos gyventojų žudynes.⁷ Pastarasis darbas turi nemažai sąlyčio taškų ir su šios studijos tema, kadangi jame nagrinėjamos represijos prieš nežydų tautybės

¹ M. Kurganovas, *Mirties akivaizdoje*, V., 1960, 167 p.; Z. Kondratas, *IX fortas*, V., 1961, 48 p.; O. Kaplanas, *Devintasis fortas kaltina (Istorinė apžvalga)*, V., 1962, 64 p.

² A. Faitelsonas, *Heroism and Bravery in Lithuania 1941-1945*, Jerusalem, 1996, 432 p.; idem, *Pabėgimas iš IX forto*, Kaunas, 1998, 156 p.; idem, *Непокорившиеся: Летопись еврейского сопротивления, Тель Авив*, 2001, 608 p.

³ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais*, V., 1970, 433 l., Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau LMAB RS), F 26-1475.

⁴ A. Berželionis, *Dimitravo sienos netyli: Dokumentinė apybraiža*, V., 1968, 75 p.

⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944)*, V., 1998, p. 277-302.

⁶ Kun. V. Aliulis, *Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoničio dienoraštį (1942-1944) suradus, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. 22, V., 2003, p. 517-622.

Lietuvos gyventojus, aprašomos ne tik žudynės, bet ir civilių gyventojų areštai. Vis dėlto nacių penitenciarinės sistemos funkcionavimo R. Zizas specialiai netyrinėjo.

Pastaraisiais metais išaugo Lenkijos istorikų dėmesys nacių okupacijos Lietuvoje problemoms. Buvo parašyta keletas monografijų, kuriose nagrinėjami lenkų pasipriešinimo judėjimo Vilniaus krašte, nacių represijos prieš Lietuvos lenkus, civilius ir pogrindžio dalyvius, lenkų dvasiškius klausimai.⁸ Lenkijos istorikų darbams būdingas išskirtinis dėmesys nukentėjusiems lenkams ir lietuvių kolaboravimo su naciais akcentavimas ir sureikšminimas. Apžvelgus nacių penitenciarinės sistemos Lietuvoje tyrimus, galima konstatuoti dideles spragas. Iš esmės neturime apibendrinančio darbo, kuriame būtų išnagrinėti visi svarbiausi šios temos klausimai: kalinių statistinė raida, jų tautinė sudėtis, bausmių sistema, kalinimo režimo sąlygos, suimtųjų maitinimo ir sveikatos problemos, mirties bausmės taikymas, kalėjimų tarnautojų elgesys su kaliniais. Visi čia paminėti klausimai yra šios studijos tyrimo objektas. Dėstomojoje studijos dalyje bus nagrinėjama visų nacių okupacijos metu veikusių kalėjimų ir arešto namų veikla (išskyrus apskričių ir valsčių areštines ir dabokles, kuriose buvo kalinami tik konkrečios vietovės suimtieji). Apskričių ir valsčių daboklėse suimtieji paprastai buvo kalinami trumpą laiką (kelias dienas, savaitę), po to jie buvo išsiunčiami į didesnius kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas. Nagrinėjamo laikotarpio daugumos apskričių ir valsčių daboklių archyviniai dokumentai neišliko, dėl to nėra galimybės atkurti patikimą ir detalią minėtos rūšies sulaikymo ir kalinimo įstaigų veiklos istoriją. Šioje studijoje nebus tyrinėjama žydų getų ir žydų izoliavimo bei darbo stovyklų (jų Lietuvoje buvo kelios dešimtys) istorija, tačiau bus pateikiami duomenys apie žydų kalinių skaičių didžiuosiuose šalies kalėjimuose ir arešto namuose. Manychiau, tokie duomenys reikalingi atskleisti žydų ir nežydų kalinių proporcijas bei aiškiau juos atskirti pagal tautinės priklausomybės kriterijų. Nagrinėjant didžiųjų kalėjimų istoriją, apžvelgiami tokie klausimai: kalėjimo administracijos sudėtis, suimtųjų statistinė raida, tautinė sudėtis, kalinimo sąlygos, kalinių šaudymai, kalėjimų maitinimo ir sveikatos apsaugos problemos, suimtųjų pabėgimai iš įkalinimo vietų. Studijoje, be to, bus pateikiami statistiniai duomenys apie kalinių lytį, politinių ir kriminalinių kiekį. Nors šie

⁷ R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje*, t. 2, V., 2005, p. 75-157.

⁸ M. Wardzynska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 –lipiec 1944*, Warszawa, 1993, 291 p.; J. Wolkonowski, *Okręg Wilenski Związku Walki Zbrojniej Armii*

duomenys nėra tiesioginis studijos tyrimo objektas, jie gali pasitarnauti tolimesniems šios temos tyrimams.

Dėl reliatyviai menkos nagrinėjamos temos istoriografinės bazės svarbiausias tyrimo šaltinis buvo archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau LYA). Nagrinėjamai temai itin svarbūs šie LCVA fondai: Teisingumo vadybos (f. R-624, jame išliko 1156 saugojimo vienetai (bylos)), Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo (f. R-731, išliko 6173 s. v.), Vilniaus (Lukiškių) sunkiųjų darbų kalėjimo (f. R-730, išliko 3208 s. v.). Nacių okupacijos metais visoms Lietuvoje veikusioms įkalinimo įstaigoms vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departamentas. Jis leido įvairias ir potvarkius, čia suplaukdavo informacija iš visų Lietuvos kalėjimų, arešto namų ir priverčiamojo darbo stovyklų. Teisingumo vadybos fonde išliko reliatyviai daug svarbių dokumentų: Teisingumo generalinio tarėjo įsakymai ir potvarkiai dėl kalėjimų vadovaujančių darbuotojų paskyrimo, atleidimo ir perkėlimo, įkalinimo įstaigų reorganizavimo, kalinimo režimo, suimtųjų maitinimo, sveikatos apsaugos ir kitais klausimais. Į Kalėjimų departamentą buvo siunčiama informacija apie situaciją ir einamuosius reikalus kalinimo vietose, žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą (naujai priimtus ir paleistus kalinius), kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD bei kitais klausimais. Teisingumo vadyboje išliko daugiau ar mažiau dokumentų apie visas svarbias Lietuvos generalinėje srityje veikusias kalinimo įstaigas. Tik dėka čia esančių dokumentų galima sužinoti apie tas kalinimo įstaigas, kurių fondai neišliko.

Tarp kitų archyvinių fondų savo dokumentų kiekiu ir reikšme išsiskiria dviejų didžiausių LGS kalėjimų-Kauno ir Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimų fondai. Didesnę dalį šių fondų dokumentų sudaro kalinių asmens bylos. Ši dokumentų rūšis gali būti vertinga tiriant individualius kalinių likimus, jų įvykdytus tikrus ar tariamus nusikaltimus ir jiems taikytas bausmes, nustatant suimtųjų tautybę. Svarbesnės yra kalėjimų bendros raštvedybos bylos. Jose yra išlikęs susirašinėjimas su Kalėjimų departamentu aktualiais kalėjimų veiklos klausimais, pateikiamos mėnesinės, savaitinės ir kitokios žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą su informacija apie kalinių tautinę sudėtį, lytį, politinių ir kriminalinių suimtųjų kiekį. Čia taip pat galima rasti žinių apie kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD (o tai dažnai reikšdavo suimtųjų išvežimą sušaudymui). Svarbūs yra pranešimai ir raportai apie

kalinių maitinimo, sveikatos apsaugos problemas, ligas ir epidemijas, suimtujų mirties atvejus, sėkmingus ir nesėkmingus pabėgimus, kalinių perkėlimus į kitas kalinimo įstaigas ir išvežimą į Vokietiją. Tyrimui svarbūs ir kalinių registracijos žurnalai, kartotekos, kalėjimų viršininkų įsakymų knygos ir kiti dokumentai. Dokumentų apie kitų LGS kalėjimų ir arešto namų funkcionavimą išliko mažai. Pvz., Marijampolės kalėjimo fonde išliko (f. R-1448) vos 5 bylos, Utenos apskrities arešto namų (f. R-1445)-3 bylos. Daugiau bylų išliko Panevėžio kalėjimo fonde (R-648)-399, tačiau visos jos yra kalinių asmens bylos ir informacijos apie bendrą padėtį kalėjime suteikia labai nedaug. Suprantama, jog studijos autoriui nepavyko peržiūrėti visų kalėjimų fonduose esančių bylų. Tokiam darbui atlikti reikėtų kelių metų. Kita vertus, būtino reikalo tai padaryti nėra, kadangi tyrimui žymiai svarbesnės yra bendros raštvedybos, o ne kalinių asmens bylos. Svarbu pastebėti, jog šios studijos objektas yra **nežydu** tautybės (lietuvių, lenkų, rusų, baltarusių ir kitų) Lietuvos gyventojų kalinimas LGS ribose. Nacistinio laikotarpio kalėjimų dokumentuose kaliniai dažniausiai buvo skirstomi pagal lytį (vyrai, moterys, be to, vaikai į bendrą suimtujų skaičių nebuvo įtraukiami ir žymimi atskirai), nusikaltimų pobūdį (politiniai, kriminaliniai) ir įkalinimo bei bausmės rūšį (tardomieji, nuteistieji arba nubaustieji). Tautinė kalinių priklausomybė, ypač nežydu, nebuvo esminis požymis ir dėl to dokumentai apie kalinių tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau ir nereguliariai.

Nagrinėjamai temai svarbių dokumentų yra ir LYA. Pirmiausia paminėtinos nacių okupacijos metais kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose dirbusių tarnautojų bylos. Tokių bylų yra kelios dešimtys. Ypač vertingos yra buvusių vadovaujančių kalėjimų darbuotojų bylos: Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko Igno Vyliaus-Velavičiaus, Kauno IX forto viršininko Juozo Sliesoraičio, Vilniaus (Lukiškių) sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko Albino Mičiulio, Utenos arešto namų viršininkų Jono Baltuškos ir Kazio Surgauto, Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko pavaduotojo ir Marijampolės kalėjimo viršininko Jurgio Bendoravičiaus, Prano Kuzmicko, Šiaulių ir Švenčionių kalėjimų viršininko Juozo Brejerio ir daugelio kitų baudžiamosios bylos. Šie dokumentai leidžia tarsi iš vidaus pažvelgti į kalėjimų gyvenimą. Juose galima rasti daug informacijos apie kalėjimų darbuotojų elgesį su kaliniais, kalinimo režimą ir vokiečių pareigūnų nurodymus kalėjimų tarnautojams, suimtujų kategorijas ir jiems taikytas bausmes bei kitais klausimais. Suprantama, jog

baudžiamosiose bylose esančią informaciją reikia vertinti kritiškai ir atsižvelgti į šių bylų specifiką. Sovietinio saugumo darbuotojai stengėsi suimtiems kalėjimo tarnautojams inkriminuoti kuo didesnius nusikaltimus ir priversti juos prisipažinti savo kalte. Kita vertus, tardomieji stengdavosi sumažinti savo kalte ir iškelti tuos faktus, kurie galėtų sušvelninti jiems skiriamą nuosprendį. Dėl to sovietinio saugumo dokumentus būtina verifikuoti kitais išlikusiais dokumentais. Tyrinėdamas šią temą autorius rėmėsi tik Lietuvos archyvų dokumentais. Tikėtina, kad nagrinėjamai temai vertingos informacijos gali būti Vokietijos ir Rusijos archyvuose. Ypač tai pasakytina apie įvairias vokiečių valdžios instrukcijas ir įsakymus kalėjimams. Deja, dėl įvairių priežasčių studijos autoriui nepavyko padirbėti užsienio šalių archyvuose.

Politinės represijos nacių okupacijos pradžioje. Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu komunistinio režimo vykdyta Lietuvos sovietizacijos ir teroro politika karo ir nacistinės okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masinę, iš dalies chaotišką antikomunistinio teroro reakciją. Masiniai trėmimai prieš pat karą ir sovietų įvykdytos civilių gyventojų žudynės karo pradžioje sukėlė didelę neapykantą komunistinio režimo pareigūnams ir talkininkams-komunistams, komjaunuoliams, sovietinių įstaigų darbuotojams, gyventojų trėmimuose dalyvavusiems asmenims. Didelė sovietinių kolaborantų dalis dėl spartaus vokiečių kariuomenės žygiavimo ir lietuvių sukilėlių kovos veiksmų nespėjo evakuotis iš Lietuvos į Sovietų Sąjungos gilumą ir pasiliko nacių okupuotoje Lietuvoje. Iš 4625 iki karo Lietuvoje buvusių komunistų į Rusiją pasitraukė 2553 (55 proc.), iš daugiau kaip 13 tūkst. komjaunuolių-2200 (16,6 proc.).⁹ Šios kategorijos asmenys kartu su buvusiais įvairaus rango sovietiniais pareigūnais be ginklų buvo palikti likimo valiai ir nevaržomam antikomunistiniam terorui. Istorikas R. Zizas išskyrė tris buvusių komunistų ir sovietinių aktyvistų persekiojimo nacių okupacijos metais laikotarpius. Pirmi du laikotarpiai apėmė 1941 m. antrąją pusę. Pirmasis laikotarpis truko nuo nacių-sovietų karo pradžios iki 1941 m. liepos vidurio. Antrasis laikotarpis tęsėsi nuo 1941 m. liepos vidurio iki 1941 m. lapkričio mėnesio. Komunistai ir buvę sovietiniai aktyvistai intensyviausiai buvo persekiojami (įkalinami ir žudomi) pirmaisiais dviem laikotarpiais. Pasak R. Zizo, pirmasis laikotarpis buvo savotiškas tarpvaldis, kai sovietinę okupaciją keitė nacistinė okupacija, kai padėties (ypač provincijoje) dar pilnai nekontroliavo nei vokiečiai, nei atsikūrę lietuviški valdžios organai. Apskirtyse ir valsčiuose veikė antisovietiniai sukilėlių (partizanų)

⁹ K. Varašinskas, *Karo sukūriuose*, Vilnius, 1970, p. 35, 39-40.

būriai turėjo didžiausią valdžią ir buvo menkai kontroliuojami oficialių valdžios įstaigų. Šiuo laikotarpiu buvo savavališkai vykdomi komunistų ir sovietinių aktyvistų areštai ir šaudymai. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti be jokio teismo nuosprendžio, kiti sukilėlių karo lauko teismų nuosprendžiais. Myriop dažniausiai buvo pasmerkami tokie asmenys, kurie prisidėjo prie trėmimų, žmonių skundimo NKVD arba aktyviai veikė sovietų valdžios naudai. Kaip ir bet kurios suirutės metu, buvo daug savivalės ir asmeninių sąskaitų suvedinėjimo. Nukentėjo (buvo sušaudyti, įkalinti, mušti ir kankinti) nemažai nekaltų arba mažai nusikaltusių Lietuvos valstybei ir lietuvių tautai asmenų. Pagrindas represijoms buvo sukilėlių būrių, policijos ir kitų įstaigų turima informacija apie vietos gyventojų elgseną sovietų okupacijos metu, sovietų valdžios įstaigų palikti dokumentai, vokiečių saugumo policijos operatyvinių grupių atsivežti suimtųjų žmonių sąrašai. Antikomunistinį terorą iš dalies skatino ir inicijavo okupacinė vokiečių valdžia.¹⁰ Prieš pat karą ir karo pradžioje vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės ir būriai gavo aukščiausios Trečiojo reicho valdžios instrukcijas okupuotose šalyse kurstyti komunistų bei žydų pogromus, vadinamąsias “apsivalymo” akcijas. Tuo pačiu metu vokiečių valdžios nurodymai ir iniciatyva turėjo būti slepiama.¹¹ Jau pirmomis karo ir sukilimo dienomis naujoji lietuvių valdžia bandė riboti gaivališkai vykdomus nuosprendžius. 1941 m. birželio 24 d. Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) laikraštis Kaune “*Į laisvę*” paskelbė pranešimą “Šaulių ir partizanų žiniai” : “Pastebėta, kad aktyviai su ginklu rankoje veikiantieji šauliai ir partizanai per dažnai vartoja ginklą, bando, nereikalingai šaudyti. Yra keliama nerimastis gyventojų tarpe. Ginklą galima vartoti tik reikalo atveju. Taip pat pastebėta, kad norima suvedinėti sąskaitas su nepatikimais asmenimis. Griežtai draudžiama patiems vykdyti teismą. Visi gaivalai, kurie yra nusikaltę lietuvių tautai, susilauks savo atpildo teismo sprendimu”.¹² 1941 m. birželio 28 d. spaudoje buvo paskelbtas Lietuvos laikinosios vyriausybės “Žodis į tautą” dėl susilaikymo nuo tarpusavio žudynių ir tautinio solidarumo: “ Ir ne tarpusavio klasių kova mums reikalinga. Nereik mums kovos tarp darbininko ir ūkininko, nes abudu yra tokie pat darbininkai. Mes per maža esame tauta, kad galėtume vieni kitus tarpusavio kovoj naikinti. Tegu tokią prabangą ir išsigimimą leidžia sau šimtamilijoninės valstybės, o

¹⁰ R. Zizas, *op. cit.*, p. 99, 100.

¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, V., 1973, p. 19.

¹² *Į laisvę*, 1941, birželio 24.

mums brangus kiekvienas doras lietuvis be luomo ir pažiūrų skirtumo”.¹³ Panašių įvairaus rango kreipimūsi į gyventojus būta ir daugiau. Kauno karo komendantas Jurgis Bobelis 1941 m. birželio 24 d. įsakymu įspėjo, kad vagys, plėšikai ir kiti į juos panašūs “gaivalai” bus baudžiami nusikaltimo vietoje. Neturintiems leidimo turėti ginklus Kauno miesto ir apskrities partizanams nuo 1941 m. birželio 25 d. 23 val. griežtai buvo uždrausta ginkluotiems rodytis viešose vietose.¹⁴ Tačiau pirmomis karo dienomis Laikinoji Lietuvos vyriausybė ir vietiniai valdžios organai dažnai nebuvo pajėgūs kontroliuoti situacijos ir vykdomų nuosprendžių teisėtumo. Nuo 1941 m. liepos vidurio prasidėjo naujas komunistų ir sovietinių aktyvistų persekiojimo etapas, kuris apytikriai truko iki 1941 m. gruodžio mėnesio. Okupacinė nacių valdžia ir vietinė administracija, vadinamoji lietuvių savivalda, krašto kontrolę perėmė į savo rankas. Represijos įgavo organizuotą ir sistemingą pobūdį, buvo apribota sukilėlių būrių įtaka, pastarieji buvo nuginkluojami ir reorganizuojami į pagalbinės policijos būrius. Represijų vykdymo kontrolę į savo rankas perėmė įvairūs policijos organai. Šiuo laikotarpiu palaipsniui pereinama nuo stichinių represijų prie planingos prosovietinių elementų paieškos, areštų ir teismų. Mirties bausmių skaičius mažinamas, suimtieji dažniausiai nuteisiami kalėti kalėjimuose ir priverčiamą darbo stovyklose. Mažiau nusikaltę arba nekalti asmenys masiškai paleidžiami į laisvę.¹⁵

1941 m. nacistiniams okupantams ir vietiniams kolaborantams įvykdžius masines krašto “valymo“ akcijas (žydų ir komunistų žudynes), svarbiausiomis Lietuvos gyventojų persekiojimo ir naikinimo vietomis tapo kalėjimai, koncentracijos stovyklos ir žydų getai. Likę gyvi komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai ir kiti nacių persekiojami asmenys buvo suvaryti į kalėjimus ir priverčiamą darbo stovyklas. Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis ir mėnesiais didžiųjų miestų kalėjimai ir apskričių bei valsčių daboklės buvo perpildytos suimtaisiais. Tai sukėlė rūpesčių ir okupacinei vokiečių valdžiai. Pastaroji siekė, kad po pirmųjų “apsivalymo” akcijų krašte įsivyratų ramybė ir tvarka, krašto ekonomika ir gyventojai dirbtų Trečiojo reicho interesams. Dėl to vokiečių saugumo policija padarė revizijas įvairiuose Lietuvos kalėjimuose ir kitose kalinimo įstaigose bei įsakė paleisti į laisvę naciams mažai pavojingus arba menkai nusikaltusius nežydų tautybės asmenis. Šią akciją taip pat stengtasi išnaudoti savo naudai, parodyti vokiečių

¹³ Nepriklausomos Lietuvos Laikinosios Vyriausybės žodis į Tautą: Lietuviai tautiečiai!, *Ūkininko patarėjas*, 1941, birželio 28.

¹⁴ *Į laisvę*, 1941, birželio 26.

valdžios “humaniškumą”, esą vokiečiai išgelbėjo įkalintus lietuvius nuo žiauraus tautiečių keršto. 1941 m. gruodžio 1 d. vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio ataskaitoje aprašytas vokiečių saugumo policijos įvykdytas kalėjimų tikrinimas: “Kiekvieno apskrities miesto kalėjime (Kalėjimai buvo ne visuose apskričių centruose-past. A. B.) buvo laikoma vidutiniškai 600 lietuvių tautybės asmenų, nors jokio pagrindo laikyti juos suimtus nebuvo. Jie buvo partizanų suimti remiantis paprastais įskundimais ir pan. Daugeliu atvejų buvo suvedamos asmeninės sąskaitos. Niekas jais nesirūpino. Reikia užėiti į kalėjimą ir bent valandėlę pabūti sausakimšai prigrūstose kamerose, kurių higienos sąlygų nė aprašyti neįmanoma. Jonavoje, tai būdinga daugeliui kalėjimų, viename tamsiame 3 m ilgio, 3 m pločio ir 1,65 aukščio rūsyje 5 savaites išbuvo 16 žmonių, kurie visi galėjo būti paleisti, nes jų niekuo negalima buvo apkaltinti. 13-16 metų amžiaus mergaitės buvo uždarytos į kalėjimą už tai, kad jos, norėdamos gauti darbo, mėgino stoti į komjaunimą. Čia teko imtis griežtų priemonių, kad atitinkami lietuviški sluoksniai gerai įsikaltų į galvą ryškią liniją. Kaliniai buvo išrikiuojami kalėjimo kieme ir, remiantis sąrašais bei dokumentais, patikrinami. Tie, kurie be reikalo įkalinti dėl menkų nusižengimų, buvo sustatomi į atskirą grupę. Tie, kuriuos mes, turėdami galvoje jų nusižengimus, nuteisėme 1-3 ir 6 mėnesiams, irgi buvo išrikiuoti atskirai, kaip ir tie, kuriuos reikėjo likviduoti-nusikaltėliai, komunistiniai veikėjai, politvadovai ir kitos padugnės. [...] Baigus patikrinimą, kaliniai buvo nuvaryti atgal į savo kameras. Tie, kurie turėjo būti paleisti, buvo sustatomi į koloną ir nuvedami į turgavietę. Ten į juos buvo kreipiamasi trumpa prakalba ir po to, daugelio gyventojų akivaizdoje, jie buvo paleidžiami. [...] Neįmanoma įsivaizduoti, kiek džiaugsmo, dėkingumo ir dvasios pakilimo sukeldavo šis mūsų žygis ir paleistiesiems, ir šiaip gyventojams. Dažnai mums tekdavo griežtai sudrausti moteris, vaikus ir vyrus, kurie su ašaromis akyse siekė bučiuoti mums rankas ir kojas.”¹⁶ Taigi, vokiečiai bandė dėtis išlaisvintojais ir geradariais. Be to, jie leido lietuviams suprasti, kad tik vokiečiai gali spręsti, ką reikia suimti arba nužudyti. Lietuviškų teismų kompetencija pradėta riboti pirmomis nacių okupacijos savaitėmis. Vokiečių karo lauko komendantūra Nr. 814 Vilniuje 1941 m. liepos 29 d. nusiuntė raštą Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, nurodydama, kad Lietuvos teismų bausmingumas ribojamas tokiais atvejais: 1) Vokietijos piliečiai ir vokiečių tautybės asmenys Lietuvos

¹⁵ R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydytų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *op. cit.*, p. 100.

teisingumo įstaigoms neteisingi; 2) Vokiečių kariuomenės, vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus; 3) Kariuomenei, vokiečių saugumo policijai ir SD reikalavimu turi būti išduodami lietuviškų įstaigų žinioje laikomi suimtieji; 4) Visi baudžiamieji veiksmai, nukreipti prieš Vokietijos reichą ar vokiečių kariuomenę turi būti pranešami vietos arba lauko komendantūrai, arba vokiečių saugumo policijos ir SD skyriui.¹⁷ Panašias nuostatas 1941 m. rugpjūčio 5 d. kalboje Lietuvos generaliniams tarėjams išdėstė generalinis komisaras A. T. von Rentelnas: “ [...] Teismai veikia ankstesnės Lietuvos teismų santvarkos ribose, tačiau jie neliečia nei vokiečių, nei žydų, nei klausimų, liečiančių žemės nuosavybę ar įmones. Tuos klausimus reikia pateikti kaip tik man. Baudžiamosiose bylose pirmauja kariuomenės ir policijos įsikišimas prieš Lietuvos teismo įstaigų įsikišimą. [...] Visi nusikaltimai Vokietijos Reichui, Reicho Komisarui, Generaliniam Komisarui, Apygardos Komisarams, Vokietijos kariuomenei ir visiems srity gyvenantiems Vokietijos piliečiams (būtent, partizanų veiksmai, sabotazo aktai, komunistinis veikimas) ar nusižengimai visų Vokietijos įstaigų potvarkiams ar įsakymams turi būti, ligi kitaip sutvarkyta, pranešti atitinkamiems apygardos komisarams, o svarbesniais atvejais-man. [...].“¹⁸ 1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus civilinę vokiečių valdžią komunistų ir sovietinių aktyvistų areštai ir žudynės imti riboti.

Nacių okupacijos metais visoms įkalinimo įstaigoms (kalėjimams, arešto namams, priverčiamojo darbo stovykloms) vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departamentas. Šio departamento funkcijos buvo įkalinimo įstaigų veiklos kontrolė ir darbo tvarkos nustatymas, potvarkių bei instrukcijų leidimas, pajamų ir išlaidų sąmatų ruošimas ir jų vykdymo priežiūra, įkalinimo įstaigų statyba ir kapitalinis remontas, kadru komplektavimas, suimtųjų globos, auklėjimo ir sveikatos priežiūros klausimai. Kalėjimų departamentą sudarė ūkio ir administracijos referentūros.¹⁹ Laikinais eiti Kalėjimų departamento direktoriaus pareigas nuo 1941 m. rugsėjo 10 d. Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu buvo paskirtas Bronius Aušrotas.²⁰ Faktiškai jis šiose

¹⁶ Cit. iš : *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 139-140.

¹⁷ Karo lauko komendantūros Vilniuje 1941 07 29 d. raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 1, l. 2.

¹⁸ Generalinio komisaro Lietuvai 1941 08 05 d. kalba Lietuvos generaliniams tarėjams, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 27, l. 7.

¹⁹ Teisingumo vadybos struktūra ir atskirų jos padalinių funkcijos, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 6, l. 2,3.

²⁰ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 442 (1941 09 08), *ibid.*, ap. 2, b. 128, l. 26.

pareigose pradėjo dirbti 1941 m. rugpjūčio 15 d. ir dirbo iki 1942 m. spalio 15 d.²¹ Kaip galima suprasti iš B. Aušrotos atsiminimų, šis darbas nebuvo itin varginantis: „[...] pasirašinėti raštus, pagal kuriuos departamento tarnautojai, jiems patiems prašant, būdavo perkeliama iš vieno kalėjimo į kitą, ar patvirtinti paaukštinimą nusipelnusių už gerą tarnybos atlikimą. Šiuos visus administracinius reikalus tekdavo savaitės bėgyje referuoti ministrui-tarėjui. [...]“²²

Nuo 1943 m. gegužės 16 d. į Kalėjimų departamento direktoriaus pareigas laikinai buvo paskirtas patyręs departamento darbuotojas Petras Mašalaitis.²³ Vokiečių generalinis komisaras Kaune pasiliko sau “bendros priežiūros vadovavimą kalėjimų reikalų srityje”.²⁴ Pagal generalinio komisaro Lietuvai Adriano Theodoro von Rentelno nurodymus teisingumo generaliniam tarėjui, teisę pristatyti suimtuosius į kalėjimus turėjo vokiečių prokuratūra, vokiečių teismas, vermachtas, lietuviškoji prokuratūra ir teismai, vokiečių ir lietuvių policijos įstaigos.²⁵

Lietuvos kalėjimuose ir arešto namuose nuo 1941 m. liepos 1 d. iki gruodžio 31 d. kalėjo 26 359 suimtieji (23502 vyrai ir 2857 moterys). Jie iš viso iškalėjo 463 103 dienas.²⁶

Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas (toliau KSDK). *Kalėjimo administracija.*

Kalėjimo adresas tuomet buvo Mickevičiaus 9. KSDK buvo įsikūręs 10 800 m² sklype. Kalėjimo teritorijoje buvo 18 įvairių mūrinių ir medinių pastatų. KSDK, be to, turėjo žemės sklypus IX forto (77 ha) ir VI forto (47,29 ha) teritorijose bei Dovalgonių durpyne (99 ha).²⁷ Abiejuose fortuose buvo įsikūrę KSDK pagalbiniai ūkiai. Kalėjimas buvo statytas 560 suimtųjų, bet jame buvo galima patalpinti iki 1084 asmenų.²⁸ Pagal nustatytas erdvės normas kaliniams turėjo būti skiriama po 12 m³ bendrose kamerosose ir po 18 m³ vienutėse. Realiai šių normų nebuvo paisoma. Štai 1944 m. kovo 1 d. KSDK kalėjo 1668 suimtieji, t. y. dvigubai daugiau negu turėjo

²¹ B. Aušrotas, *Laisvės niekas nežadėjo: Žvalgybos karininko atsiminimai*, V., 1991, p. 201.

²² *Ibid.*, p. 201.

²³ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 176 (1943 05 15), LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 34, l. 280.

²⁴ Generalinio komisaro Kaune rašto (1942 m.) teisingumo generaliniam tarėjui vertimas, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 2, l. 198.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Kalinių judėjimas namuose suimtiesiems 1941 07 01-1941 12 31 d., LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

²⁷ Teisingumo vadybos ir jai priklausančių įstaigų, žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 7.

²⁸ KSDK viršininko 1941 11 03 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 42.

būti pagal nustatytas normas (pagal normas turėjo būti kalinami 704 kaliniai).²⁹ Dėl suimtųjų pertekliaus kai kuriose kamerose neužtekdavo net grindų kaliniams atsigulti. Struktūriškai kalėjimas buvo suskirstytas į tokius padalinius: administracinę dalį, sekretoriatą, ūkio dalį, buhalteriją, dirbtuves, ligoninę, biblioteką, koplyčią ir sandėlius.³⁰

Sovietmečiu beveik visi senieji kalėjimo tarnautojai buvo atleisti iš darbo, dalis jų buvo suimta arba ištremta. Nuo 1940 m. birželio 25 d. iki 1941 m. vasario 17 d. iš darbo buvo atleista 280 KSDK tarnautojai.³¹ Buvęs KSDK viršininkas Henrikas Šalkauskas 1940 m. birželio 17 d. buvo atleistas iš tarnybos, vėliau suimtas ir kalintas tame pat kalėjime. 1941 m. birželio 6 d. jis buvo išsiųstas į Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimą, o iš ten išvežtas kalėti į Vorkutą. Ten jis 1949 m. ir mirė.³² Buvęs KSDK sandėlių vedėjas Eduardas Karsokaitis 1940 m. liepos 5 d. buvo atleistas iš tarnybos, suimtas ir nuteistas mirties bausme (ji buvo įvykdyta 1941 m. gegužės 19 d.). 1941 m. rugpjūčio mėn. jo lavonas buvo rastas Petrašiūnų kapinėse.³³

Prasidėjus nacių-sovietų karui, 1941 m. birželio 23 d. beveik visa kalėjimo administracija ėmė trauktis į Rusiją ir be apsaugos likę kaliniai išsilaisvino. Pirmomis karo dienomis tvarką palaikė patys kaliniai. Atsargos kpt. Antanas Audronis – Krasnickas 1941 m. birželio 23-24 d. ėjo kalėjimo viršininko pareigas, o nuo birželio 25 d. iki liepos 7 d. kalėjimo viršininko pavaduotojo pareigas.³⁴ Tarp išsilaisvinusių kalinių buvo ir Ignas Vylius-Velavičius. Maždaug 1941 m. birželio 28/29 d. jis kartu su ltn. Ignu Tauniu atvyko į KSDK ir čia rado apie 10-15 prižiūrėtojų, dalis jų šiose pareigose dirbo dar iki 1940 m. sovietų okupacijos. I. Vylius pareiškė Audroniui-Krasnickui, kad nuo šiol kalėjimo viršininku būsiąs jis. Pastarasis Vyliaus reikalavimui neprieštaravo ir netrukus išvažiavo gyventi į Alytų.³⁵ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 15 d. įsakymu I. Vylius oficialiai buvo paskirtas

²⁹ Specialios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

³⁰ KSDK 1944 06 06 d. priėmimo-perdavimo aktas, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 144, l. 1-2.

³¹ KSDK viršininko 1941 12 04 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 77-84.

³² KSDK virš. 1941 12 04 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 77; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939-1941: Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas*, t. 1 (A-Ž), V., 1999, p. 794.

³³ *Ibid.*, b. 23, l. 77; *ibid.*, p. 402.

³⁴ 1941 09 22 d. KSDK pažymėjimas Nr. 5816, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 1.

³⁵ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 01 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 17-18.

KSDK viršininku, o I. Taunys kalėjimo viršininko pavaduotoju.³⁶ KSDK viršininku Vylius dirbo iki 1943 m. kovo 15 d. Po to jį šiose pareigose pakeitė buvęs to paties kalėjimo administracijos viršininkas Zigmas Stančiauskas. Pastarasis kalėjimo viršininku dirbo iki 1944 m. gegužės 1 d., po to buvo išleistas 4 mėn. nemokamų atostogų. Jį laikinai šiose pareigose pavadavo Jurgis Bendoravičius.³⁷ Paskutiniu metu kalėjimo viršininku buvo Kazys Augustinavičius, kuris šias pareigas 1944 m. birželio 6 d. perėmė iš l. e. p. J. Bendoraičio.³⁸

Kalėjimo išorinę apsaugą iki 1941 m. liepos 16 d. ėjo Tautinio darbo apsaugos (TDA) bataliono kareiviai, vėliau kalėjimą saugojo patys kalėjimo tarnautojai. Jie savo dispozicijoje tuomet turėjo 30 šautuvų ir pistoletų. Kalinių saugumo užtikrinimui (lydinti juos į darbus, teismus ir t. t.) buvo reikalinga turėti mažiausiai 80 šautuvų ir 150 pistoletų.³⁹

1942 m. liepos 16 d. žiniomis KSDK dirbo 227 tarnautojai, tarp jų 146 prižiūrėtojai.⁴⁰ Prižiūrėtojai ėjo sargybą kalėjimo korpusuose, sekė kalinių elgesį kamerose, budėjo bokštuose ir saugojo kalėjimą, kiti budėjo prie kalėjimo vartų, įleisdavo ir išleisdavo iš kalėjimo kalinius ir automobilius, konvojuodavo kalinius darbams už kalėjimo ribų ir į teismą.

Kalėjimo administracijos darbuotojų negalima vertinti vienareikšmiškai. Dalis prižiūrėtojų humaniškai elgėsi su kaliniais ir stengėsi jiems padėti, dažnai netgi nusižengdami kalėjimo instrukcijoms (pvz., perduodavo kaliniams artimųjų atneštus maisto produktus ir laiškus). Kai kurie kalėjimo tarnautojai padėdavo kaliniams pabėgti į laisvę arba dalyvaudavo antinaciniame pasipriešinimo judėjime. Dalis KSDK tarnautojų už tarnybinio režimo pažeidimus patys tapdavo suimtaisiais. Už kalinių laiškų perdavimą į laisvę 1942 m. sausio 15 d. buvo suimti prižiūrėtojai Stasys Antanaitis ir Justinas Strašunskas. Apie jų suėmimą buvo pranešta vokiečių saugumo policijai ir Kauno apygardos teismo prokurorui.⁴¹

Lietuvių saugumo policijoje inspektoriumi dirbęs Povilas Žičkus 1943 m. pradžioje slapta įspėjo kalėjimo viršininką I. Vylių, kad kai kurie kalėjimo tarnautojai platina

³⁶ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 10 15 d. įsakymai Nr. 595 ir Nr. 596, LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 128, l. 64.

³⁷ 1943 03 26 d. įsakymas KSDK, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 91, l. 74; 1944 05 12 d. įsakymas Nr. 110 KSDK, *ibid.*, b. 175, l. 10.

³⁸ KSDK 1944 06 06 d. priėmimo-perdavimo aktas, *ibid.*, b. 144, l. 1.

³⁹ KSDK viršininko 1941 07 18 d. raštas Kauno miesto komendantui, *ibid.*, b. 22, l. 163.

⁴⁰ KSDK viršininko 1942 07 16 d. raštas Teisingumo vadybai, *ibid.*, ap. 1, b. 75, l. 30-30 a. p.

⁴¹ KSDK viršininko 1942 01 15 d. įsakymas Nr. 11, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 13.

slaptą antinacinį laikraštį “ *Laisvės kovotojas* “ ir tai tapo žinoma gestapui. Žičkus patarė I. Vyliui ir jo pavaldiniams būti atsargesniems. 1943 m. sausio pabaigoje gestapas kalėjime atliko kratas ir suėmė 4 kalėjimo tarnautojus. I. Vylius irgi buvo sulaikytas, bet po kratos paleistas ir jam įsakyta laukti tolimesnių nurodymų. Vylius atsisakė kalėjimo viršininko pareigų ir ėmė slapstytis pas gimines. Netrukus jis išitraukė į antinacinės organizacijos- Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos veiklą.⁴² I. Vylius liudijimu, kalėjimo tarnautojus gestapui įskundęs kalėjimo kanceliarijoje dirbęs gestapo agentas karininkas Marcinkevičius.⁴³ Kalėjime rašvedžiu dirbęs Juozas Sinevičius sudarydavo politinių kalinių sąrašus ir juos perduodavo kitam kalėjimo tarnautojui Jonui Rimašauskui. Pastarasis šiuos sąrašus perduodavo antinaciniam lietuvių pogrindžiui.⁴⁴ 1943 m. sausio mėn. (kitais duomenimis 1943 m. vasario mėn.) gestapas suėmė kalėjimo tarnautojus J. Sinevičių, J. Rimašauską, Joną Racevičių ir dar 6 asmenis. Nesuradę pas J. Sinevičių jokių įkalčių po 3 dienų paleido. Tardymo metu Racevičius buvo kabinamas ant kablo ir taip laikomas iki sąmonės netekimo. Po 4-5 dienų jis iš gestapo patalpų buvo perkeltas į KSDK, o vėliau išvežtas kalėti į Pravieniškės iki karo pabaigos. Iš ten jam pavyko pabėgti 1943 m. lapkričio pabaigoje. J. Rimašauskas buvo išvežtas kalėti į Štuhofa konclagerį.⁴⁵

Kalėjimo valdymas ir kalinių reikalų tvarkymas iš dalies buvo vykdomas remiantis Lietuvos Respublikos laikų įstatymais ir instrukcijomis. Kalėjimų inspektorius Mileška 1941 m. rugsėjo 11 d. rašė KSDK viršininkui, kad “ reikia vadovautis iki 1940 m. birželio 15 d. veikusiais įstatymais bei bendraraščiais, kiek jie neprieštaruja pasikeitusioms viešojo gyvenimo aplinkybėms [...] “. ⁴⁶ Vokiečių okupacinė valdžia į didžiuosius kalėjimus skirdavo savo atstovus, kurie kontroliuodavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. 1943 m. Kauno kalėjime tokiu vokiečių pareigūnu buvo Labus.⁴⁷ Pasak buvusio Kalėjimų departamento direktoriaus B. Aušroto, vokiečių saugumo tarnyba (SD) beveik visuose didesnuose Lietuvos kalėjimuose buvo įdarbinusi savo agentus, kurie privalėjo sekti padėtį ir informuoti gestapą apie

⁴² I. Vylius-Velavičiaus 1946 01 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 25.

⁴³ I. Vylius-Velavičiaus 1946 01 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 209-211.

⁴⁴ J. Sinevičiaus 1987 06 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-18129, l. 453.

⁴⁵ J. Sinevičiaus 1987 07 01 d. apklausos protokolas; J. Racevičiaus 1987 07 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 455, 465; *Pragaro vartai-Štuthofas*, V., 1998, p. 180-182.

⁴⁶ Kalėjimų inspektoriaus 1941 09 11 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 10, l. 6.

⁴⁷ Vokiečių prokuratūros Kaune 1943 08 30 d. liudijimas, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 97, l. 231.

vokiečiams nepalankius kalėjimo tarnautojų veiksmus ir įvairius kalinimo režimo pažeidimus.⁴⁸

Kaliniai. Sovietų valdymo metu Kauno sunkiųjų darbų kalėjime buvo kalinta 4404 lietuviai, 397 moterys ir 233 žydai.⁴⁹ Nacių-sovietų karo išvakarėse (1941 m. birželio 21 d.) KSDK (tuomet vadintas Kauno Nr.1) ir jam pavaldžiam IX forte buvo 1990 kaliniai.⁵⁰ Pagal NKVD planus Kauno kalėjimo kaliniai turėjo būti išvežti į Vologdos sritį. Tie kaliniai, kuriuos nebuvo galimybių evakuoti į Sovietų Sąjungos gilumą ir kurie sovietams atrodė pavojingi (tokių Lietuvos SSR NKGB Tardymo skyriaus viršininko E. Rozausko nuomone Kauno kalėjime buvo 400) turėjo būti sušaudyti.⁵¹ Pasitraukdami iš Kauno 1941 m. birželio 23 d. naktį enkavėdistai suspėjo išsivežti 90 kalinių. Kaliniai iš pradžių buvo nugabenti į Minsko kalėjimą. Čia iš jų tarpo buvo atskirti ir sušaudyti mirtininkai. Birželio 25 d. visi Minsko kalėjime buvusieji kaliniai (apie 2 tūkstančiai) pėsčiomis buvo išvesti Červenės kryptimi. Nusilpę ir negalintys toliau eiti suimtieji sargybinių vietoje buvo nušauti. Kitą dieną kalinių kolona buvo atvartyta į Červenę. Čia buvo gautas SSRS NKVD vadovybės sprendimas kalinius sušaudyti. Dauguma lietuvių (57 kaliniai) pateko į sušaudymui pasmerktų kalinių grupę. Išvesta už miesto kalinių kolona enkavėdistų buvo sušaudyta. Mirties pavyko išvengti apie 40 buvusių Kauno kalėjimo kalinių.⁵²

Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis Kaune buvo masiškai suiminėjami žydai, įvairių tautybių komunistai, sovietiniai aktyvistai, komjaunuoliai ir raudonarmiečiai. Suėmimus daugiausia vykdė lietuvių sukilėliai (jie save tuomet vadino partizanais, o šnekamojoje kalboje dažnai buvo vadinami baltaraiščiais) ir policininkai. Suimtieji iš pradžių buvo pristatomi Valstybės saugumo departamentui (toliau VSD), o po to uždaromi į kalėjimą. Jau 1941 m. birželio 24 d. VSD persiuntė į KSDK 40 žydų vyrų ir moterų, kurie buvo įtariami šaudę į lietuvių sukilėlius-partizanus.⁵³ 1941 m. birželio 25 d. VSD buvo perduoti Kauno miesto policijos 8-os nuovados policininkų sulaikyti žydų tautybės piliečiai Izraelis Raimonas ir Girša Raimonas, “kaipo įtariamus veikusius priešvalstybiniai”.⁵⁴ Tą pačią dieną įvairiose miesto vietose sulaikyti 11

⁴⁸ B. Aušrotas, *Laisvės niekas nežadėjo*, p. 196.

⁴⁹ Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko 1941 10 24 d. raštas Valstybės saugumo departamento Žinių skyriaus viršininkui, LCVA, f. R- 731, ap. 4, b. 23, l. 50.

⁵⁰ KSDK viršininko 1942 01 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 58, l. 74.

⁵¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais*, p. 112.

⁵² *Ibid.*, p. 118-122.

⁵³ VSD Kvote skyriaus viršininko 1941 06 24 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 24, l. 202-203.

⁵⁴ Kauno miesto policijos 8-os nuovados viršininko raštas VSD viršininkui, *ibid.*, b. 24, l. 21.

žydų irgi buvo perduoti KSDK.⁵⁵ 1941 m. birželio 26 d. VSD perdavė KSDK 33 suimtus asmenis ir prašė juos laikyti kalėjime VSD Kauno apygardos viršininko žinioje.⁵⁶ 1941 m. birželio 28 d. Vilijampolės partizanai perdavė VSD suimtus 326 žydų vyrus ir 252 žydų moteris su vaikais.⁵⁷ Dalis suimtųjų žydų buvo siunčiami į VII forte įrengtą žydų stovyklą, kiti į KSDK. 1941 m. liepos 1 d. žiniomis KSDK buvo kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 sovietų karo belaisviai, 16 lenkų, 1 latvis, 1 vokiečių, 613 moterų ir 89 vaikai.⁵⁸ 1941 m. liepos 9 d. KSDK inspektavo vokiečių saugumo policijos valdininkai ir įsakė paleisti iš kalėjimo čia kalinamus 147 žydus.⁵⁹ Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1941 m. liepos 11 d. raštą iš KSDK buvo išlaisvinta 329 žydų moteris su 104 vaikais.⁶⁰ Trumpam laikui kalėjime žydų tautybės suimtųjų nebeliko. Po žydų išlaisvinimo kalinių skaičius KSDK ženkliai sumažėjo. Jeigu 1941 m. liepos 12 d. ryte kalėjime dar buvo 1251 kalinys ir 109 vaikai, tai jau tos pačios dienos vakare beliko 935 kaliniai ir 5 vaikai.⁶¹

Buvusio KSDK administracijos viršininko Jurgio Bendoravičiaus liudijimu, kalėjime buvo 8 skyriai. Visuose skyriuose kalinimo režimas esą buvęs vienodas. Politiniai ir kriminaliniai kaliniai buvo laikomi vienodomis sąlygomis ir tose pačiose kamerose, tik recidyvistai dažniau buvo kalinami vienutėse. Politiniai kaliniai taip pat buvo naudojami darbams už kalėjimo ribų, pagalbinuose KSDK sklypuose. Politinių kalinių laiškus tikrindavo saugumo policija, o kriminalinių kalinių-kriminalinė policija. Fizinį bausmių taikymas kaliniams oficialiai buvo uždraustas, tačiau ne visuomet prižiūrėtojai šio draudimo paisė. Iš esmės prižiūrėtojų elgesį lėmė jų asmeninės savybės ir žmoniškumo laipsnis. Kaliniams buvo vedamos asmens bylos ir kortelės. Suimtieji kalėjimuose dažniausiai nebuvo tardomi. Juos tardymui išsivesdavo atitinkamų policijos ir kitų įstaigų pareigūnai, kurių žinioje kaliniai buvo laikomi. Leidimus išsivesti kalinius tardymui išduodavo budintis kalėjimo valdininkas. Ginkluoti kalėjimo prižiūrėtojai lydėdavo kalinius darbams ir į teismą.⁶²

KSDK suimtiesiems buvo nustatytas toks dienos režimas: 6 val. ryto kėlimasis, rytinis patikrinimas, ruoša ir pusryčiai, 7,30-kalinių išvedimas darbams arba

⁵⁵ 1941 06 25 d. sulaikytų įtariamų priešvalstybine veikla asmenų sąrašas, *ibid.*, l. 31-31 a. p.

⁵⁶ VSD Kauno apygardos 1941 06 26 d. raštas KSDK viršininkui, *ibid.*, b. 24, l. 15.

⁵⁷ Vilijampolės partizanų štabo 1941 06 28 d. raštas VSD, *ibid.*, b. 24, l. 106.

⁵⁸ KSDK viršininko 1941 07 01 d. raštas vokiečių saugumo tarnybai Kaune, *ibid.*, b. 22, l. 32.

⁵⁹ Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3 1941 07 10 d. raštas, *ibid.*, b. 24, l. 168.

⁶⁰ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, *ibid.*, b. 10, l. 2.

⁶¹ *Ibid.*, l. 2 a. p.-3.

⁶² J. Bendoravičiaus 1949 09 07 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 24-25.

pasivaikščioti, 12-13 val.-pietūs, 18 val.-vakarienė ir vakarinė ruoša, 19,30-vakarinis patikrinimas, 21,30-gulimas.⁶³

Nacių okupacijos pradžioje suimtieji dažnai buvo perduodami vokiečių saugumo policijos ir SD žinion. Paprastai tai reikšdavo, kad suimtieji iš kalėjimo buvo išvežami sušaudyti į Kauno fortus. Yra žinoma, kad 1941 m. liepos 4 d. Kauno VII forte buvo sušaudyta 463 žydai, o liepos 6 d. net 2514 žydų. Į sušaudytųjų tarpą galėjo patekti ir prieš tai į KSDK uždarytų žydų.⁶⁴ 1941 m. liepos 19 d. iš kalėjimo vokiečių saugumo policijos įsakymu buvo paimta 30 kalinių, daugiausia žydų ir lietuvių tautybės. Tarp paimtų suimtųjų buvo poetas Vytautas Montvila, TSRS Aukščiausios Tarybos deputatė Jadvyga Budzinskienė (kitur rašoma Budžinskienė), Povilas Pekarskis, Michailas Ambrazevičius, Mečys Sepavičius, Sergejus Sokolovas. Tą pačią dieną Kauno VII forte buvo sušaudyta 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvių komunistės ir 1 vokiečių tautybės komunistas.⁶⁵ Pagal vokiečių saugumo policijos raštą iš KSDK 1941 m. rugpjūčio 2 d. buvo paleista 254 kaliniai žydai. Tačiau yra žinoma, kad tą pačią dieną IV forte buvo sušaudyta 205 žydai ir 4 lietuviai komunistai.⁶⁶ Tikriausiai, dalis oficialiai “paleistų“ kalinių buvo išvežti į fortą ir ten sušaudyti. Nors vėlesniu laikotarpiu žydų tautybės kalinių skaičius KSDK labai sumažėjo, tačiau nedidelės jų grupės ir toliau kartais buvo patalpinamos į kalėjimą. Nuo 1941 m. rugpjūčio 15 d. visi Kauno žydai buvo uždaryti į getą ir todėl nebuvo tikslinga juos kalinti perpildytame KSDK. 1941 m. rugpjūčio 8 d. žiniomis, KSDK buvo kalinama 884 kaliniai: 650 lietuvių (tarp jų 51 moteris), 146 rusai (tarp jų 15 moterų), 3 vokiečiai, 44 žydai, 37 kitų tautybių (tarp jų 2 moterys) kaliniai ir 4 vaikai (tautybė nenurodyta).⁶⁷ Kalėjimo siunčiamų raštų registracijos knygoje 1941 m. rugpjūčio 9 d. įrašė pažymėta, kad tą dieną vokiečių saugumo policijai buvo perduota 543 žydai. Šis skaičius beveik sutampa su vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio ataskaitoje nurodytu Kauno IV forte nužudytų žydų skaičiumi. Prieš sušaudymą pasmerktieji žydai trumpą laiką buvo laikomi kalėjime, po to išvežti nužudyti į IV fortą.⁶⁸ Prieš Kauno geto žydų didžiąją žudynių akciją,

⁶³ KSDK 1942 m. kalinių dienotvarkė, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 183, l. 32.

⁶⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, V., 1965, p. 131.

⁶⁵ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 25-27; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁶⁶ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, *ibid.*, b. 10, l. 85-98; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁶⁷ KSDK laikomų suimtųjų 1941 08 10 d. žinios, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 30, l. 6.

⁶⁸ KSDK siunčiamų raštų 1941 m. knyga, *ibid.*, b. 8, l. 49.

1941 m. spalio 27 d. iš KSDK vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduota 28 žydų tautybės suimtieji.⁶⁹ Jie, tikriausiai, buvo nužudyti po dviejų dienų IX forte. Ir vėlesniais metais kalėjime buvo kalinamos nedidelės žydų grupės. 1942 m. gegužės 30 d. KSDK buvo kalinami 57 žydai.⁷⁰

Vokiškų įstaigų (saugumo policijos ir SD, vermachto) žinioje esantys kaliniai paprastai buvo laikomi vienutėse, kad negalėtų palaikyti ryšio su kitais kaliniais. 1941 m. rugsėjo mėn. pabaigoje vokiečių įstaigų žinioje esantiems suimtiesiems kalėjime buvo skirtos 38 vienutės.⁷¹ Vokiečių saugumo policijai ir SD mažesnėmis grupelėmis ir pavieniui buvo perduodami ir nežydų tautybės suimtieji. 1941 m. rugsėjo 11 d. vokiečiams buvo perduotas Mažosios Lietuvos veikėjas Erdmonas Simonaitis, rugsėjo 22 d.-Vladas Vareikis ir Stasys Puzonis, lapkričio 29 d.-Alfonsas Žviguolis, Jonas Matulevičius, Jonas Baltrušaitis, Antanas Knapskys ir Haris Kralinas. K. Jägerio pranešime rašoma, kad 1941 m. lapkričio 29 d. Kauno IX forte kartu Vienos ir Breslau žydais buvo sušaudytas ir vienas Reicho vokiečių, kuris buvo perėjęs į žydų tikėjimą ir lankė rabinų mokyklą bei 15 sovietinių diversantų.⁷² 1941 m. gruodžio 13 d. vokiečiams buvo perduoti sovietiniai diversantai Albertas Slapšys, Alfonsas Vilimas ir Vladas Baronas. Šie asmenys tą pačią dieną viešai buvo pakarti Kaune, Ažuolyne.⁷³ Buvęs KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius savo parodymuose sovietų saugumui paliudijo, kad vokiečių okupacijos pradžioje kalėjime daugiausia buvo kalinami komunistai, sovietiniai aktyvistai ir žydai. 1941 m. vasarą į kalėjimą dažnai atvažiuodavo gestapininkai, paimdavo po 5-10 kalinių ir išveždavo juos sušaudyti.⁷⁴ Kaliniai į IX fortą buvo vežami dengtais sunkvežimiais. Išvežamiems kaliniams buvo sakoma, kad jie vežami darbams. Prieš sušaudymą vokiečių saugumas atsiųsdavo į KSDK nuteistųjų sušaudyti kalinių sąrašus, kalėjimo raštinės darbuotojai atrinkdavo pasmerktųjų mirčiai suimtųjų bylas ir perduodavo jas atsakingam kalėjimo valdininkui, kuris jas kartu su mirtininkais perduodavo vokiečiams. Po mirtininkų išvežimo sušaudyti kalėjimo raštinės darbuotojai kalinių bylose įsiūdavo pažymą,

⁶⁹ KSDK 1941 m. kalinių pervedimų knyga, *ibid.*, b. 7, l. 101-108.

⁷⁰ KSDK kalinamų žydų sąrašas, *ibid.*, b. 59, l. 260-261.

⁷¹ KSDK viršininko 1941 09 22 d. raštas vokiečių saugumo tarnybos (SD) viršininkui Kaune, *ibid.*, f.R-731, ap. 4, b. 23, l. 34.

⁷² KSDK 1941 m. kalinių pervedimų knyga, *ibid.*, b. 7, l. 133 a. p.-134, 144, 151, 165, 169; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135, 136.

⁷³ KSDK 1941 m. kalinių pervedimų knyga, *ibid.*, b. 7, l. 145, 165, 185; Pakarti trys raudonieji žudikai ir sovietinių teroristinių grupių vadai, *Ūkininko patarėjas*, 1941, gruodžio 19.

⁷⁴ I. Vylius-Velavičiaus 1946 01 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 18-19.

kad kaliniai perduoti vokiečių saugumo policijos žinion. Faktiškai tai buvo tolygu paimtų kalinių sušaudymui.⁷⁵ 1942-1944 m. kaliniai pavieniui ir grupėmis taip pat buvo perduodami vokiečių saugumo policijai. Štai 1943 m. rugpjūčio 2 d. vokiečiams buvo perduotas Antanas Kazlauskas. Po dviejų dienų saugumo policijai buvo perduoti 64 daugiausia lietuvių tautybės KSDK kaliniai. 1943 m. rugpjūčio 10 d. vokiečiams perduodami dar 58 įvairių tautybių kaliniai.⁷⁶ Tačiau aukščiau paminėtų kalinių likimo nepavyko nustatyti. Neaišku, ar jie buvo sušaudyti, ar perkelti į kitas kalinimo vietas.

Kaip minėjome, KSDK buvo kalinami įvairių tautybių suimtieji ir paimti į nelaisvę raudonosios armijos kareiviai. KSDK viršininkas I. Vylius 1941 m. pranešė vermachto karo lauko komendantūrai Kaune, kad kalėjime yra 134 sovietų kareiviai ir prašė juos perimti karo belaisvių stovyklos žinion. Sovietų karo belaisviai kalėjime buvo laikomi ir vėliau. Štai 1942 m. sausio 10 d. KSDK dar buvo 101 belaisvis.⁷⁷

1941 m. liepos 30 d. iš KSDK į Pravieniškių priverčiamojo darbo įstaigą buvo išvežta 130 rusų tautybės kolūkiečių.⁷⁸

1941 m. rudenį, kai dauguma politinių kalinių ir žydų buvo sušaudyta arba išsiųsta į kitus kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas, suimtųjų skaičius KSDK smarkiai sumažėjo.

Daugiau žinių apie kalinių tautinę sudėtį yra 1941 m. ir 1943 m. kalėjimo dokumentuose. Dažniausiai kaliniai buvo skirstomi pagal lytį (vyrai, moterys), pagal padarytų nusikaltimų rūšį (politiniai, kriminaliniai) ir įkalinimo pobūdį (tardomieji, nuteistieji arba nubaustieji). Dokumentai apie tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau. Kauno SDK kalinių statistinė raida 1941 m. rugsėjo-gruodžio mėnesiais pateikiama lentelėje Nr. 1:

1 lentelė⁷⁹

Kaliniai Data	Lietuviai	Rusai	Lenkai	Žydai	Kiti	Iš viso
1941 09 01	551	78		40	37	709
1941 10 01	357	24		15	26	453

⁷⁵ J. Sinevičiaus 1987 06 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18129, l. 452.

⁷⁶ KSDK 1943 m. budinčiojo knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 106, 110-113, 115,

⁷⁷ 1941 01 10 d. karo belaisvių sąrašas, *ibid.*, b. 58, l. 43-47.

⁷⁸ Į Pravieniškių PDĮ 1941 07 30 d. perduotų rusų kolūkiečių sąrašas, *ibid.*, b. 37, l. 5-6.

⁷⁹ Lentelė sudaryta remiantis KSDK suimtųjų statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, 29.

1941 11 01	425	23			24	475
1941 12 01	312	53			17	388
1941 12 30	315	89			29	446 ir 2 nenurodytos tautybės vaikai

Laikotarpyje nuo 1941 m. liepos 1 d. iki 1941 m. gruodžio 1 d. į KSDK buvo patalpinti 3462 kaliniai (2780 vyrų ir 682 moterys), iš kalėjimo tuo pačiu laikotarpiu išleista 3020 kalinių (2397 vyrai ir 623 moterys), mirė 4 kaliniai, iš viso suimtieji iškalėjo 132 931 dienas.⁸⁰

Nuo 1942 m. kalinių skaičius KSDK vėl ėmė augti. Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas okupacine valdžia ir pasipriešinimas jai palaipsniui stiprėjo, dėl to ir represuotų asmenų skaičius irgi didėjo. Dėl sunkių gyvenimo sąlygų didelė gyventojų dalis, ypač miestuose, buvo priversta verstis nelegalia prekyba ir spekuliacija. Okupacinė valdžia su šiais reiškiniais, o taip pat su įvairių prievolių sabotuotojais aktyviai kovojo, dėl to augo ne tik politinių, bet ir vadinamųjų kriminalinių suimtųjų skaičius. Net ir oficialiojoje spaudoje vis dažniau pasirodydavo straipsniai ir skelbimai apie išaiškintas ir likviduotas antifašistinio pagrindžio organizacijas. Kauno dienraštis „*Į laisvę*“ 1942 m. balandžio 27 d. pranešė apie Vilniuje karo lauko teismo sprendimu sušaudytus 16 asmenų, kurie mėgino kurti teroristinę organizaciją ir suėmimų metu nužudė vieną policininką.⁸¹ 1942 m. birželio 5 d. vokiečių ypatingojo teismo Kaune nuosprendžiu buvo sušaudyti 48 asmenys, dauguma jų buvo pagrindinės komunistinės organizacijos nariai.⁸² 1943 m. kovo 23 d. mirties nuosprendis buvo įvykdytas suimtiems „didokos plėšikų gaujos nariams“. Iš 27 suimtųjų 13 buvo sušaudyta.⁸³ Išaugusį represijų mastą liudija ir oficialūs okupacinės valdžios dokumentai. Štai 1943 m. vasario mėnesį vokiečių saugumo policija Lietuvoje suėmė 106 pasipriešinimo judėjimo dalyvius, 81 sovietinį partizaną ir parašiutininką, 62 komunistus, 76 žydus, 2 žydų rėmėjus, 41 darbo vengiantį asmenį, 33 gandų skleidėjus ir uždraustų radijo stočių klausytojus, 4 šnipus ir 1 nusikaltimą

⁸⁰ Kalinių judėjimas namuose suimtiesiems 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, b. 17, l. 601.

⁸¹ *Į laisvę*, 1942, balandžio 27.

⁸² R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *op. cit.*, p. 111.

padariusį vokiečių. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti (iš viso-176, tarp jų 60 žydų) arba uždaryti į koncentracijos stovyklas (iš viso-83).⁸⁴ Panašūs represijų mastai išliko ir vėlesniais 1943 metų mėnesiais.

Kalinių statistika 1942-1944 metais. 1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis KSDK buvo kalinama 805 kaliniai. Tarp jų 644 suimtieji (557 vyrai ir 87 moterys) buvo tardomi, t. y. dar nuteisti (iš jų 168 buvo politiniai suimtieji, dauguma buvo laikomi vokiečių saugumo policijos žinioje). 47 suimtieji buvo nuteisti sunkių darbų kalėjimu, 78 paprastu kalėjimu, 26 arešto ir administracine bauda.⁸⁵ Kauno SDK kalinių statistinė raida pateikta lentelėje Nr. 2:

2 lentelė⁸⁶

Data	Kaliniai		Iš viso	Per mėnesį priimta naujų kalinių	Kalinių tautinė sudėtis	Pastabos
	Vyrai	Moterys				
1942 12 01	851	124	975	399 (tarp jų 214 politiniai)		1942 m. lapkričio mėn. iš kalėjimo pabėgo 4 suimtieji
1943 01 01	946	121 ir 3 vaikai	1070		842 lietuviai, 125 rusai, 11 žydų ir 89 kitų tautybių	
1943 02 01	934	135 ir 5 vaikai	1074		854 lietuviai, 118 rusų,	

⁸³ *Ibid.*, p. 112.

⁸⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaita, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 18.

⁸⁵ 1942 08 20 d. žinios apie KSDK suimtuosius, LCVA, f.R-624, ap. 1, b. 30, l. 1.

⁸⁶ Lentelė sudaryta remiantis KSDK statistiniais 1942-1944 metų dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29; *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 130.

					14 žydų ir 83 kitų tautybių	
1943 04 01	961	108 ir 1 vaikas	1070		928 lietuviai, 77 rusai, 1 žydai ir 63 kitų tautybių	
1943 05 01	942	108 ir 2 vaikai	1052		919 lietuviai, 72 rusai, 3 žydai ir 56 kitų tautybių	
1943 06 01	1100	108 ir 2 vaikai	1289		1092 lietuviai, 104 rusai, 13 žydų ir 79 kitų tautybių	
1943 07 01	1298	120 ir 2 vaikai	1418		1189 lietuviai, 128 rusai, 15 žydų ir 86 kitų tautybių	
1943 08 02	1384	123	1507		1277 lietuviai, 133 rusai, 16 žydų ir 81 kitų tautybių	

1943 09 01	1313	161 ir 6 vaikai	1380		1218 lietuvių, 150 rusų, 13 žydų ir 93 kitų tautybių	
1943 11 01	1106	155 ir 2 vaikai	1263		956 lietuviai, 170 rusų, 33 žydai ir 102 kitų tautybių	
1943 12 01	1168	166 ir 2 vaikai	1336		1095 lietuviai, 127 rusai, 14 žydų ir 98 kitų tautybių	
1944 01 01	1273	188 ir 1 vaikas	1462		1187 lietuviai, 149 rusai, 14 žydų ir 111 kitų tautybių	

Nuo 1944 m. pavasario kalinių skaičius KSDK pradėtas mažinti. Priartėjus frontui prasidėjo kalėjimo evakuacija. Vis daugiau kalinių buvo išvežama į kitas kalinimo vietas arba į Vokietiją. 1944 m. sausio 26 d. iš kalėjimo darbams į Vokietiją buvo išvežti 28 suimtieji.⁸⁷ Pasak buvusio kalėjimo prižiūrėtojo Vinco Daušos, į Vokietiją iš viso buvo išvežta apie 2 tūkstančius KSDK kalinių.⁸⁸ Tačiau archyviniai dokumentai tokio didelio išvežtųjų į Vokietiją kalinių skaičiaus nepatvirtina. Ypač

⁸⁷ KSDK viršininko 1941 01 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 168, l. 72.

dažnai kalinių transportai buvo siunčiami į Pravieniškių darbo stovyklą. 1944 m. kovo 31 d. ten buvo išsiųsta 35 kaliniai, gegužės 2 d.-29 kaliniai, gegužės 17 d. –48, birželio 19 d.-76.⁸⁹ Paskutiniai duomenys apie KSDK kalinių tautinę sudėtį yra pateikti 1944 m. kovo 31 d. Tuomet kalėjo 3 žydai (2 vyrai ir 1 moteris), 1141 lietuvis (1022 vyrai ir 119 moterų), 132 rusai (105 vyrai ir 27 moterys), 26 vokiečiai (25 vyrai ir 1 moteris), 66 kitų tautybių (51 vyras ir 15 moterų), 2 vaikai, iš viso 1370 kalinių.⁹⁰

1944 m. birželio mėn. KSDK kalinių laikina evakuacijos vieta buvo paskirta Kėdainių stovykla. 1944 m. birželio 20 d. ten iš KSDK buvo išvežta 100 kalinių, birželio 21 d.-99 kaliniai, birželio 24 d.-99, birželio 26 d. dar 17 kalinių.⁹¹

1944 m. balandžio 5 d. KSDK buvo laikoma 15 mirties bausme nuteistų kalinių. Koks buvo tolimesnis mirtininkų likimas nėra žinoma.⁹² Didelė tikimybė, jog vokiečiams traukiantis iš Kauno, jie buvo sušaudyti IX forte. Buvusio KSDK tarnautojo Alekso Žuko teigimu, kai frontas priartėjo prie pat Kauno ir beveik visa kalėjimo administracija evakuavosi, jis savo iniciatyva iš kalėjimo paleido į laisvę ten dar buvusius 480 kalinių, o pats pasislėpė kaime.⁹³

Maitinimas. Kaliniams skirtos maisto normos nacių okupacijos metais keitėsi. 1941 m. liepos 30 d. Kaune speciali komisija (nariai-laikiniai einantis kalėjimų inspektoriaus pareigas S. Žemgulis (komisijos pirmininkas), KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius, to paties kalėjimo ūkio vedėjas V. Ramanauskas, KSDK gydytojas R. Masalskis, Teisingumo ministerijos sekretorius P. Mašalaitis) nustatė tokias dienos maitinimo normas nedirbantiems sveikiems kaliniams: ruginės duonos-450 g; mėsos-20-40 g arba žuvies-55-80 g; riebalų-20g arba pieno-0,3 l; kruopų, ryžių, pupų, kvietinių miltų arba makaronų-70-85 g; bulvių arba kruopų-75 g; daržovių-200-300 g; druskos-15 g; kavos-2 g arba arbatos-0,2 g; cukraus-10 g. Dirbantys kaliniai, kalinės gimdyvės, ligoniai ir vaikai turėjo gauti didesnes normas.⁹⁴

Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos valdytojo F. Senkaus 1942 m. aplinkraštyje Nr. 47 dėl kalinių maitinimo suimtieji buvo suskirstyti į keturias kategorijas: nedirbančius, dirbančius, vežamus iš vienos vietos į kitą ir sergančius.

⁸⁸ V. Daukšos 1949 06 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15360/3, l. 98.

⁸⁹ LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 147, l. 23, 50, 64, l. 88-89.

⁹⁰ KSDK 1944 03 31 d. suimtųjų žinios, *ibid.*, ap. 4, b. 130, l. 292.

⁹¹ *Ibid.*, l. 90-91, 95-96, 97, 98, 99, 102.

⁹² Mirties bausme nuteistų KSDK kalinių 1944 04 05 d. sąrašas, *ibid.*, b. 168, l. 217.

⁹³ A. Žuko 1955 02 08 d. skundas TSRS generaliniam prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 149 a. p.

⁹⁴ Komisijos kalinių maitinimo normoms nustatyti 1941 07 30 d. aktas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 5, l. 147-148.

Visi kaliniai maitinimo atžvilgiu buvo prilyginti civiliams gyventojams (tik kaliniai neturėjo gauti cukraus). Sunkiai ir ilgai dirbantiems kaliniams, kaip ir laisvėje atitinkamą darbą dirbantiems gyventojams, priklausė maisto priedai.⁹⁵

Net oficialios valdžios instancijos ir kalėjimų administracija pripažino, kad kalinių mityba visuose kalėjimuose buvo nepakankama ir tai neigiamai atsiliepė kalinių sveikatai. 1944 m. kovo 30 d. speciali komisija, patikrinusi kalinių laikymo sanitarines sąlygas ir mitybą, pateikė ataskaitą teisingumo generaliniam tarėjui. Komisija konstatavo, kad bloga suimtųjų mityba “drauge su kitomis kalėjimų blogybėmis pakerta suimtųjų jėgas ir ardo jų sveikatą”.⁹⁶ Komisija taip pat pabrėžė, kad kalinių padėtis (sanitarinė būklė ir maitinimas) Vokietijoje yra žymiai geresnė negu Lietuvos kalėjimuose. Ten kaliniai, be normuotų produktų gauna didesnius kiekius daržovių ir kitų nenormuotų dalykų. Lietuvos kalėjimuose dažniausiai duodamos tos pačios sriubos, kopūstai ir burokai, labai skystos, be riebalų ir kitų papildų, menkos kokybės ir nemalonaus skonio. Be to, Lietuvos kalėjimuose galioja dvejopos normos: a) bendros normos ir b) atskiros normos Vokietijos pilietybę turintiems kaliniams. Toks normų skirtumas erzina suimtuosius, kelia tarpusavio neapykantą ir sukuria papildomų rūpesčių kalėjimų administracijai.⁹⁷ Net ir nustatytus produktų kiekius kalėjimai nevisuomet gaudavo ir dėl to kaliniams tekdavo badauti. Kauno kalėjime suimtieji vietoj nustatyto 1 kg bulvių per dieną gaudavo 700 gramų. Panaši padėtis buvo ir kituose kalėjimuose. Kalinio gaunamas maisto davynys neleisdavo patenkinti net minimalių poreikių. KSDK gydytojas dr. R. Masalskis 1944 m. vasario mėn. atliko 18 kalinių svorio tyrimus. Jis nustatė, kad pirmą savaitę vidutinis kalinių svoris krito nuo 65,3 kg iki 64,6 kg, o per antrą savaitę sumažėdavo dar vienu kilogramu.⁹⁸ Iki 1943 m. gruodžio 12 d. visiems suimtiesiems Lietuvoje buvo leidžiama per savaitę iš šalies (šėimos narių, giminaičių ir kt.) įteikti 3 kg maisto. Tai iš dalies palengvindavo sunkią kalinių maitinimo būklę. Nuo 1943 m. gruodžio mėnesio vokiečių valdžia uždraudė perduoti papildomus maisto siuntinius savo giminaičiams ir šėimos nariams. Visi iš šalies gaunami maisto siuntiniai turėjo būti perduodami kalėjimo virtuvei, t. y. į bendrą katilą. Tai sumažino siuntų gavimą,

⁹⁵ Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos 1942 06 bendraraštis Nr. 47, *ibid.*, b. 5, l. 81.

⁹⁶ Specialios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, , f. 1, ap. 1, b. 45, l. 11.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ Prof. V. Lašo 1944 03 10 d. nuomonė kalinių mitybos reikalu, *ibid.*, 26-27.

nes giminaičiai nebuvo tikri, kad papildomo maisto gaus jų artimieji.⁹⁹ Ištyrusi padėtį Kauno kalėjime komisija padarė išvadą: „Čia patalpinta per 1500 suimtųjų, jų tarpe nėščią moterų, jaunuolių, džiovininkų ir net gimdyvių, kurie kenčia alkį, parazitus ir stoką gryno oro. Be to, daugelis suimtųjų neturi nei apavo, nei drabužių, nei skalbinių ir pagaliau nei primityviausio guolio ir turi gulėti ant plikų grindų. Šitokia suimtųjų būklė nepakenčiama ir ji ne be pagrindo ne tik suimtųjų šeimose, bet ir platesnėje visuomenėje kelia didžiausią susirūpinimą.”¹⁰⁰

Ligos ir mirtys. Kauno SDK turėjo savo 45 lovų ligoninę. Vidutiniškai ligoninėje nuolatos gulėdavo apie 30 ligonių.¹⁰¹ Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki 1941 m. gruodžio 1 d. dėl sunkių kalinimo sąlygų ir ligų mirė 4 KSDK kaliniai.¹⁰² Vienas pirmųjų KSDK mirė (1941 m. rugpjūčio 26 d.) mirė kalinys Ignas Jegelavičius. Į kalėjimą jis buvo patalpintas dar 1941 m. birželio 25 d. ir laikomas VSD Kvote viršininko žinioje. Oficiali mirties priežastis–širdies smūgis.¹⁰³ 1941 m. gruodžio 12 d. kalėjimo ligoninėje mirė kalinys Antanas Petrusevičius. Jis buvo kaltinamas komunistiniu veikimu ir tardomas vokiečių saugumo policijos.¹⁰⁴ Kalėjime pasitaikydavo ir savižudybių. 1942 m. sausio 20 d. pasikorė kalinys Petras Gobis. Kalėjime jis teis buvo vieną dieną. Į kalėjimą P. Gobis buvo patalpintas gestapo įsakymu. Galimas dalykas, jog supratęs, kas jo laukia, nusprendė nusižudyti negu būti kankinamas.¹⁰⁵ Vokiečių saugumo policijoje ir SD vertėju dirbęs Viktoras Eidukaitis paliudijo apie gestapo vykdytus suimtųjų kankinimus: „Suimtųjų tardymai vykdavo specialiai įrengtuose kabinetuose. Jų sienose buvo įtaisyti metaliniai kabliai, ant kurių pakabindavo tardomąjį. Dažniausiai prieš tai aukai surišdavo rankas už nugaros ir tada kabindavo. Taip žmonėms būdavo išnarinamos rankos. Tardymo kabinetuose buvo specialių įvairaus dydžio nagaikų. Jomis mušdavo. Be to, mušdavo kumščiais, spardydamo kojomis. Neretai tardomieji jau nepajėgdavo stovėti po tardymo, kiti betardant nuo kankinimų ir mirdavo.

⁹⁹ Specialios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas teisingumo gen. tarėjui, *ibid.*, l. 12.

¹⁰⁰ *Ibid.*, l. 17.

¹⁰¹ KSDK viršininko 1942 01 29 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 11.

¹⁰² Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 01 d., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

¹⁰³ KSDK viršininko 1941 08 27 d. raštas Kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 2.

¹⁰⁴ KSDK viršininko 1941 12 13 d. raštas Kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, b. 9, l. 5.

¹⁰⁵ *Ibid.*, b. 28, l. 90.

Po tardymo dažniausiai auką sušaudydavo ir tik labai retą išsiųsdavo į kalėjimą ar koncentracijos stovyklą. Tardydavo Albertas Helmutas Rauka SD patalpose [...]“.¹⁰⁶

1941 m. gruodžio mėn. kalėjimo ligoninė buvo paguldyta 20 naujai susirgusių kalinių, iš ligoninės išleista 12 pasveikusių kalinių.¹⁰⁷ 1942 m. sausio pradžioje KSDK išplito dėmėtosios šiltinės epidemija. Kalėjimo viršininkas I. Vylius 1942 m. sausio 9 d. pranešė Vyriausiajai sveikatos valdybai apie tai, kad kalėjime jau serga 13 kalinių ir 3 tarnautojai ir prašė valdybos tarpininkavimo dėl pagerinto maisto davinio skyrimo ligoniams.¹⁰⁸ Epidemijos iš pradžių nepavyko sustabdyti ir jis pavojingai plito. Po dešimties dienų jau sirgo 20 kalinių ir 4 kalėjimo tarnautojai (vienas vidurių šiltine).¹⁰⁹

1942 m. sausio 26 d. kalėjime dėmėtąja šiltine sirgo 30 kalinių ir 5 kalėjimo tarnautojai (1 tarnautojas sirgo vidurių šiltine). Tik per vieną savaitę naujai susirgo 10 kalinių ir 1 tarnautojas. Per paskutinę savaitę iki nurodytos datos nuo dėmėtosios šiltinės mirė du kalėjimo tarnautojai: 41 metų Stasys Klimašauskas ir 44 metų Vladas Mažeika.¹¹⁰ Epidemija kalėjime tęsėsi iki 1942 m. sausio pabaigos, tačiau pavienių susirgimų buvo ir vėliau. Pasiukojamu kalėjimo gydytojų darbu epidemiją pavyko sustabdyti ir ligonius išgydyti.¹¹¹ Galutinai dėmėtoji šiltinė buvo įveikta iki 1942 m. kovo 9 d. Iš viso šia liga buvo susirgę 42 kaliniai ir 15 kalėjimo tarnautojų.¹¹²

1942 m. lapkričio mėn. į kalėjimo ligoninę buvo paguldyta 39 nauji ligoniai, išleista iš ligoninės 31 pasveikęs kalinys.¹¹³ Nors po dėmėtosios šiltinės epidemijos kitų epidemijų kalėjime daugiau nebuvo, tačiau kalinių mirčių nebuvo išvengta. 1942 m. balandžio 25 d. kalėjimo ligoninėje nuo pleurito mirė kalinys Aleksandras Kovaliovas, birželio 6 d. mirė kalinys Kazys Valaitis.¹¹⁴ 1942 m. birželio 27 d. kalėjimo ligoninėje nuo tuberkuliozės mirė kalinys Vaclovas Rudauskas, 1942 m. rugpjūčio 28 d. nuo plaučių džiovos mirė kalinys Jonas Gasiūnas, 1942 m. spalio 31

¹⁰⁶ Cit. iš V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, V., 1984, p. 64-65.

¹⁰⁷ Žinios apie kalinių judėjimą KSDK 1941 m. gruodžio mėn., LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 29, l. 118-119.

¹⁰⁸ KSDK viršininko 1942 01 09 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 4.

¹⁰⁹ KSDK viršininko 1942 01 19 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 69, l. 7.

¹¹⁰ KSDK viršininko 1942 01 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 83.

¹¹¹ KSDK ligoninės vyr. gydytojo 1942 02 17 d. raportas kalėjimo viršininkui, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 18.

¹¹² KSDK viršininko 1942 02 24 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, b. 69, l. 30.

¹¹³ Žinios apie kalinių judėjimą KSDK 1942 m. lapkričio mėn., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 64.

¹¹⁴ KSDK 1942 04 27 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 71, 64.

d. nuo kraujo užkrėtimo mirė kalinys Vladas Liubinskas.¹¹⁵ 1943 m. liepos 12 d. mirė kalinys Jonas Stankevičius, 1943 m. liepos 19 d.-kalinys Česlovas Grajauskas, 1943 m. liepos 28 d.-Pranas Kiršgalvis, 1943 m. rugsėjo 9 d.-kalinė Teresė Breivaitė.¹¹⁶

Nors oficialiai suimtieji turėjo būti laikomi tinkami įrengtose ir švariose patalpose, tačiau realiai tokios tvarkos neįmanoma buvo palaikyti. Beveik visuose kalėjimuose ir arešto namuose dėl kalinių pertekliaus, dezinfekuojančių medžiagų, muilo, švarios patalynės ir drabužių trūkumo efektyvi kova su parazitais ir ligų sukėlėjais buvo neįmanoma. Kalinius kankino utėlės, blakės, blusos ir kiti parazitai. Dalis kalinių net po kelis mėnesius dėvėdavo tuos pačius neskaltus marškinius ir kitus drabužius. Dėl kuro stokos kalėjimai ilgai būdavo nešildomi, neveikdavo ir pirtys. Išbadėję, nešvarūs ir šalantys kaliniai greitai nusilpdavo ir susirgdavo. Kaliniai dažnai susirgdavo plaučių džiova, šiltine ir kitomis sunkiomis ligomis. Kalėjimų ligoninių higieninė būklė ir aprūpinimas vaistais taip pat buvo nepakankamas. Dėl to kalinių mirtingumas kalėjimuose ir arešto namuose buvo didelis.

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) nežais sirgo net 461 KSDK kalinys.¹¹⁷

1943 m. spalio 9 d. ir 1943 m. gruodžio 9 d. kalėjimą lankė Kauno miesto gydytojų komisija. Ji konstatavo, kad kalėjimas yra perpildytas ir tai, kartu su kitais trūkumais, gali tapti epidemijų židiniu. Komisija pareikalavo sumažinti kalinių skaičių, tačiau šis reikalavimas nebuvo išpildytas. Tiesa, buvo nuspręsta į KSDK nepriimti naujų kalinių.¹¹⁸

Kalinių pabėgimai. Kalinių pabėgimai iš kalėjimo buvo gana dažni. Lengviau buvo pabėgti tiems kaliniams, kurie dirbo už kalėjimo ribų (pagalbinuose sklypuose, durpynuose, miško kirtime). Už kalinių pabėgimus budintys prižiūrėtojai buvo baudžiami.¹¹⁹ 1943 m. rugsėjo 2 d. iš kalėjimo pabėgo suimtasis Rapolas Bružas.¹²⁰ 1943 m. rugsėjo 30 d. iš VI forto pabėgo kalinys Kazys Budreika, 1943 m. spalio 15 d.- Stasys Vaicekuskas, 1943 m. spalio 17 d.- Hubertas Špakauskas, 1943 m. spalio

¹¹⁵ Ibid., b. 28, l. 66, 54, 60.

¹¹⁶ Ibid., f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 65, 79, 97, 200.

¹¹⁷ 1943 m. sausio-lapkričio mėn. duomenys apie kalinių skaičių ir ligas Lietuvos kalėjimuose, ibid., ap. 1, b. 176, l. 148.

¹¹⁸ LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

¹¹⁹ J. Bendoravičiaus 1949 09 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 33.

¹²⁰ Ibid., b. 95, l. 190.

21 d.- Pranas Žemaitis.¹²¹ Iki 1944 m. pradžios iš KSDK įvairiu laiku pabėgo 82 kaliniai.¹²²

Kauno IX fortas. Karinių fortų sistema aplink Kauno miestą pradėta statyti XIX amžiaus pabaigoje. Kauno miestas turėjo tapti stipria tvirtove, kuri privalėjo stabdyti galimą kaizerinės Vokietijos puolimą į rytus. IX fortas pradėtas statyti 1887 metais aštuoni km nuo miesto centro. Tačiau 1915 m. rugpjūčio mėn. Vokietijos kariuomenė fortus be didesnio pasipriešinimo užėmė. 1924 m. IX forte buvo įsteigtas Kauno sunkių darbų kalėjimo skyrius. Forte buvo įrengta 14 kamerų.¹²³ Kalėjimo funkcijas IX fortas atliko Lietuvos Respublikos laikais, sovietų ir nacių okupacijos metais. Nacių-sovietų karo išvakarėse NKVD IX forte laikė 449 kalinius.¹²⁴ Nacistinės okupacijos metais IX fortas buvo Kauno sunkių darbų kalėjimo filialu. Čia taip pat veikė KSDK pagalbinis ūkis. 1941 m. IX fortas liūdnai išgarsėjo kaip masinių žydų žudynių vieta. 1941 m. spalio 29 d. čia įvykdyta didžiausia žydų žudynių akcija Lietuvos istorijoje. Tik per vieną dieną IX forte buvo sušaudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai.¹²⁵ Griovių iškasimui ir lavonų užkasimui vokiečiai dažniausiai naudodavo sovietų karo belaisvius. Masinių šaudymų metu prižiūrėtojai saugodavo mirčiai pasmerktus žmones ir didelėmis grupėmis juos perduodavo atėjusiems juos pasiimti gestapininkams ir lietuvių policijos batalionų kareiviams.¹²⁶ Į IX fortą mažesnės žydų grupės buvo siunčiamos ir vėlesniais metais. 1942 m. gegužės 5 d. tolimesniam kalinimui ten buvo išsiųstas 21 žydų tautybės asmuo, 1942 m. liepos 6 d. dar 12 žydų, 1942 m. spalio 16 d.-9 žydai.¹²⁷ Forte taip buvo kalinami sovietų karo belaisviai. Yra išlikęs 1942 m. vasario 20 d. mirusių žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, kuriame yra 12 pavardžių.¹²⁸

Mažesnėmis grupėmis ir pavieniui IX forte buvo žudomi ir kitų tautybių Lietuvos gyventojai-lietuviai, rusai ir kiti. Tai buvo politiniai kaliniai, pavojingi nacistų okupaciniam režimui: komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai partizanai ir pogrindininkai, žydų ir sovietinių karo belaisvių gelbėtojai, antivokišką propagandą ir gandus skleidę asmenys. Paprastai jie buvo atvežami į IX fortą iš KSDK. Pirmas

¹²¹ Ibid., b. 95, l. 241, 272, 281, 291.

¹²² Iš KSDK pabėgusių kalinių sąrašas. Be datos, ibid., f. R-731, ap. 4, b. 168, l. 42-54.

¹²³ Z. Kondratas, *IX fortas*, V., 1961, p. 7, 8.

¹²⁴ KSDK viršininko 1942 01 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 58, l. 74.

¹²⁵ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 135.

¹²⁶ Z. Kondratas, *IX fortas*, p. 36-39.

¹²⁷ Siunčiamų į IX fortą kalinių sąrašai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 38, l. 35, 47, 81.

¹²⁸ Žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, ibid., b. 58, l. 332.

žinias apie IX forte kalinamus suimtuosius randame 1941 m. liepos 16 d. Tą dieną vakariniame patikrinime IX forte dalyvavo 55 kaliniai.¹²⁹ Kalinių skaičius forte svyravo nežymiai, išskyrus tuos atvejus, kai buvo vykdomos masinės žydų žudynės. Tačiau minėtos akcijos trukdavo vieną dieną ir forte vėl likdavo tas pats iki žudynių buvęs kalinių skaičius. 1941 m. liepos 26 d. IX forte buvo kalinami 77 kaliniai.¹³⁰ 1941 m. rugpjūčio 3 d. forte buvo belikę tik 26 suimtieji. Galimas dalykas, kad dalis kalinių galėjo būti sušaudyti, nes rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo įvykdyta žudynių akcija, kurioje kartu su žydais buvo sušaudyti ir 4 lietuvių komunistai.¹³¹ Vėliau kalinių skaičius IX forte vėl išaugo ir svyravo tarp 40 ir 50. 1941 m. gruodžio 1 d. forte buvo likę tik 7 kaliniai.¹³² Pasak buvusio IX forto vedėjo Juozo Sliesoraičio, forte kalinamų asmenų skaičius svyravo tarp 50 ir 100. Tai buvo nedidelėmis bausmėmis nuteisti kaliniai. Kalinius saugojo 8 prižiūrėtojai. Režimas forte buvo griežtas, be to, kai kurie prižiūrėtojai kalinius mušdavo ir iš jų tyčiodavosi. 1942-1943 m. masinės žydų žudynės forto teritorijoje nebuvo vykdomos. 1942 m. kovo 10 d. IX forte buvo nužudyti 37 Kaune veikusios, P. Malinausko vadovaujamos antifašistinės organizacijos nariai, tarp jų ir buvęs Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Zibertas. J. Sliesoraičio liudijimu, 1942 m. liepos mėn. gestapininkai atvežė iš centrinio kalėjimo Mickevičiaus gatvėje 10 kalinių ir kitą dieną juos sušaudė.¹³³ Kitas autorius nurodo, kad 1943 m. liepos mėn. forte buvo sušaudyta daugiau kaip 50 Kauno antifašistinės organizacijos „Lietuvos išlaisvinimo sąjunga“ kovotojų.¹³⁴ Įvairiu laiku IX forte buvo nužudyti LTSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas P. Eidukaitis, „Tarybų Lietuvos“ laikraščio sekretorius J. Beleckas, dailininkas T. Lomsargis, gydytojas V. Žakevičius, poetas K. Malinauskas. Dauguma šių žmonių buvo sovietinio režimo pareigūnai ir šalininkai.¹³⁵ Nemažus nuostolius patyrė Kaune veikusio sovietinio antifašistinio pogrindžio dalyviai. Vien Kauno komjaunuolių žuvo daugiau kaip 70 žmonių. IX forte buvo sušaudyti antifašistinio pasipriešinimo dalyviai A. Kersnauskas, M. Rafas, J. Čižinauskaitė (nužudyta 1942 m. spalio 17 d.), O. Birulynaitė, P. Unikauskas, V. Godliauskas, seserys M. ir O.

¹²⁹ 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 16 a. p.-17.

¹³⁰ *Ibid.*, l. 53-54.

¹³¹ *Ibid.*, l. 98-99.

¹³² *Ibid.*, l. 271-272.

¹³³ J. Sliesoraičio 1949 03 03 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 35-36: O. Kaplanas, *IX fortas kaltina*, V., 1970, p. 10.

¹³⁴ O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 10.

¹³⁵ *Ibid.*, p. 13, 14.

Valavičiūtės bei S. ir V. Obelenytės, L. Borisevičius, A. Paulauskas, H. Tendzegolskis, B. Civilka ir daugelis kitų. Dauguma žuvusių sovietinių pagrindininkų buvo lietuviai.¹³⁶ Pačioje vokiečių okupacijos pabaigoje 1944 m. liepos mėn. IX forte buvo nužudytas LKP narys dailininkas Bronius Žekonis.¹³⁷

Pirmas pabėgimas iš IX forto įvyko 1941 m. liepos 29 d. Tos dienos vakare iš forto pabėgo kalinys Michailas Sergejevas.¹³⁸ 1942 m. gegužės 11 d. suimtieji antifašistinės „Kovos“ organizacijos dalyviai J. Slavinskas, F. Vietrinis ir D. Putilovas užpuolė forto sargybinius ir bandė pabėgti. Grumtynių metu žuvo Vietrinis ir Putilovas, o Slavinskui pavyko pabėgti ir vėliau prisijungti prie sovietinių partizanų. Pagal laikraščio „*Į laisvę*“ informaciją šio pabėgimo metu buvo nušautas vienas kalinys, o kiti du bėgliai buvo suimti ir nuteisti mirties bausme.¹³⁹ 1943 m. rugpjūčio 27 d. iš IX forto pabėgo kaliniai Juozas Sinkevičius ir Juozas Mackevičius.¹⁴⁰ 1943 m. gruodžio 25-osios naktį iš IX forto pabėgo nužudytųjų lavonus deginę 64 kaliniai. 14 bėglių pasislėpė Kauno gete ir čia surašė aktą apie forte įvykdytus nacistinių okupantų ir kolaborantų įvykdytus nusikaltimus.¹⁴¹

1943 m. IX forte laikomų suimtųjų skaičius išaugo. 1943 m. birželio 15 d. žiniomis forte buvo kalinama 173 kaliniai, 1943 m. liepos 1 d.-219 kalinių, 1943 m. liepos 15 d.-245 kaliniai.¹⁴² 1943 m. spalio 27 d. IX forte buvo palikta tik 12 kalinių.¹⁴³ 1943 m. vasarą pagalbiniame ūkyje dirbo virš 70 kalinių, (dauguma kriminaliniai) ir 12 karo belaisvių bei apie 30 moterų. Suimtieji kasė durpes ir dirbo įvairius žemės ūkio darbus. Tuomet forte dirbo apie 20 tarnautojų.¹⁴⁴

Kauno IX forto vedėju 1941 m. rugpjūčio 5 d. buvo paskirtas KSDK vyr. valdininkas Juozas Sliesoraitis. Jis šias pareigas ėjo iki 1942 m. rudens.¹⁴⁵ Nuo 1942 m. spalio 11 d. prižiūrėtoju Antanui Etneriui buvo pavesta laikinai eiti IX forto vedėjo pareigas.¹⁴⁶ 1942 m. lapkričio 26 d. IX forto vedėju buvo paskirtas valdininkas

¹³⁶ *Ibid.*, p. 15, 16.

¹³⁷ Z. Kondratas, *IX fortas*, p. 33.

¹³⁸ 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 65.

¹³⁹ O. Kaplanas, *IX fortas kaltina*, p. 16, 17; *Į laisvę*, 1942, birželio 16.

¹⁴⁰ KSDK būdinčiojo 1943 m. knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 177.

¹⁴¹ Z. Kondratas, *IX fortas*, p. 42-44; O. Kaplanas, *IX fortas kaltina*, p. 19-26.

¹⁴² KSDK būdinčiojo 1943 m. knyga, *ibid.*, b. 95, l. 11-12, 39-40, 70-71.

¹⁴³ *Ibid.*, b. 95, l. 300.

¹⁴⁴ B. Kuzmicko 1945 01 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 55 a. p.

¹⁴⁵ KSDK viršininko 1941 08 14 d. įsakymas Nr. 4, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 17, l. 7; J. Sliesoraičio 1949 03 03 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 29.

¹⁴⁶ KSDK viršininko 1942 11 05 d. įsakymas Nr. 254, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 39.

Jonas Milišiūnas.¹⁴⁷ 1943 m. birželio mėn. nauju IX forto vedėju buvo paskirtas Benediktas Kuzmickas. Jis šias pareigas ėjo iki 1943 m. spalio mėn., kol fortas buvo perduotas vokiečių saugumo policijos žinion. Forte dirbę kaliniai buvo perkelti į centrinį kalėjimą Mickevičiaus gatvėje. Masinių kapaviečių vieta buvo aptverta kelių metrų brezentine tvora ir buvo pradėtas lavonų deginimas.¹⁴⁸ Forto vedėjo pavaduotoju nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d. iki 1943 m. gegužės 1 d. dirbo Jokimas Barkauskas.¹⁴⁹ Šis pareigūnas griežtai bausdavo blogai dirbančius kalinius, mušdavo juos lazda ir kitaip iš jų tyčiodavosi. 1942 m. lapkričio mėn. durpyne dirbę septyni karo belaisviai J. Barkauską nuginklavo ir perpjovė jam gerklę. Vis dėlto J. Barkauskui pavyko išlikti gyvam ir vėliau sugrįžti į darbą IX forte.¹⁵⁰

Žmonių kalinimas ir žudynės IX forte vyko iki pat nacių okupacijos pabaigos. 1944 m. gegužės mėn. į fortą buvo atvežta apie 900 Prancūzijos žydų. Tikėtina, kad dalis jų buvo nužudyta būtent IX forte.¹⁵¹ Yra žinoma, kad iš Vilniaus atvykęs vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys, prieš pasitraukdamas iš Kauno į Vokietiją, IX forte sušaudė apie 100 čia dar likusių kalinių.¹⁵²

Vilniaus sunkiųjų darbų (Lukiškių) kalėjimas. Lukiškių kalėjimas buvo pastatytas carinės Rusijos laikais (1898-1903 metais) ir savo paskirties nekeitė per visą ligšiolinę pastato istoriją. Įvairiais istoriniais laikotarpiais ir okupacijų metais čia veikė didžiausias Vilniaus kalėjimas. Keitėsi tik valdžios ir kalėjime dirbantys ir kalintys žmonės.¹⁵³ Vokiečių okupacijos metais Lukiškių kalėjimas (Kalinių-Sielininkų Nr. 4/6) užėmė 31 408 m² žemės plotą, kalėjimo teritorijoje buvo 12 mūrinių ir medinių pastatų. Be to, kalėjimui priklausė daržams skirtas 39 400 m² plotas.¹⁵⁴ Pagrindinį kalėjimo pastatą sudarė trys į centrą sueinantys triaukščiai sparnai (korpusai). Dviejuose korpusuose buvo maždaug po 200 vienučių kamerų.¹⁵⁵ Viename korpuse buvo laikomi tardomieji ir politiniai kaliniai, kitame korpuse kriminaliniai kaliniai ir

¹⁴⁷ KSDK viršininko 1942 11 28 d. įsakymas Nr. 272, *ibid.*, b. 23, l. 58.

¹⁴⁸ B. Kuzmicko 1945 01 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 52-52 a. p., Z. Kondratas, *IX fortas*, p. 30.

¹⁴⁹ J. Barkausko 1944 10 09 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42022/3, l. 14.

¹⁵⁰ *Ibid.*, l. 16.

¹⁵¹ O. Kaplanas, *IX fortas kaltina*, p. 10.

¹⁵² P. Černiausko 1969 11 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 217-219.

¹⁵³ Lukiškės, *Lietuvių enciklopedija*, t. 16, Boston, 1958, p. 509.

¹⁵⁴ Teisingumo vadybai priklausančių įstaigų žemės sklypų ir trobesių sąrašas, 1943 05 14 d., LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 8.

¹⁵⁵ H. Pasierbska, *Wilenskie Lukiszki na tle wydarzen lat wojny 1939-1944*, Gdansk, 2003, s. 11.

suintos moterys.¹⁵⁶ Pagal kaliniams skirtas ploto normas kalėjime turėjo būti kalinami 687 suimtieji, tačiau 1944 m. kovo 1 d. Lukiškėse sėdėjo 1269 kaliniai.¹⁵⁷ Kitais duomenimis kalėjime be ypatingo susigrūdimo buvo galima patalpinti 1048 suimtuosius.¹⁵⁸ Faktiškai beveik visą nacių okupacijos laikotarpį kalinių skaičius buvo žymiai didesnis negu nustatytos suimtiesiems normos. Karo išvakarėse (1941 m. birželio 22 d.) bolševikai Lukiškėse kalino apie 1500 suimtųjų. Prieš pasitraukdami iš Vilniaus sovietiniai kalėjimo darbuotojai suspėjo sunaikinti kalinių asmens bylas ir kitus dokumentus.¹⁵⁹ Pasitraukdami iš Vilniaus, bolševikai kalėjimo patalpas paliko didžiausioje betvarkėje: sandėliai išplėsti, inventorius sulaužytas, raktai išmėtyti ir pan. Iš pasilikusių kalėjimo tarnautojų ir naujai atvykusių žmonių jau 1941 m. birželio 24 d. pradėta formuoti kalėjimo administracija ir apsaugos tarnyba.

Kalėjimo administracija. Pirmuoju sovietmečiu absoliuti dauguma Lietuvos Respublikos laikų kalėjimo tarnautojų iš darbo buvo atleisti (iš viso 217 žmonių).¹⁶⁰ Jau birželio 25 d. Lukiškių kalėjimas pradėjo normaliai veikti. Kalėjimą pradėjo saugoti 40 lietuvių savisaugos dalinio kareivių (1-o ir 3-io lietuvių policijos batalionų kareiviai kalėjimą saugojo iki 1941 m. rugsėjo 4 d.). Kalėjime buvo palikta dirbti 45 tarnautojai, kurie čia pat dirbo ir sovietų valdymo laikais. Be to, naujai buvo priimta dirbti 143 tarnautojai, iš jų 98 prižiūrėtojas (vėliau kalėjimo tarnautojų skaičius buvo padidintas) Pirmosiomis birželio mėnesio naktimis kalėjimą iš gretimų kvartalų dažnai apšaudydavo nežinomi asmenys. Manoma, jog tai daro slaptos lenkų organizacijos nariai norėdami sukelti paniką ir padėti išsilaisvinti kalėjime laikomiems lenkams.¹⁶¹

Pirmuoju Lukiškių kalėjimo viršininku (oficialiai tuomet vadintu Vilniaus namų suimtiesiems tvarkytoju) 1941 m. birželio 24 d. buvo paskirtas J. Budrys. Tačiau jau kitą dieną (birželio 25-ą) viršininko pareigas iš J. Budrio laikinai perėmė Albinas Mičiulis.¹⁶² Juozas Grunskis buvo paskirtas kalėjimo administracijos viršininku,

¹⁵⁶ 1979 02 22 d. pažyma apie pokalbį su buvusiu Lukiškių kalėjimo tarnautoju S. Stučinsku, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1236, l. 47.

¹⁵⁷ Specialios komisijos 1944 03 30 d. raštas Teisingumo generaliniam tarėjui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 19.

¹⁵⁸ VSDK viršininko 1941 11 04 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 43.

¹⁵⁹ VSDK viršininko 1942 01 22 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 70.

¹⁶⁰ VSDK viršininko 1941 12 raštas Teisingumo generaliniam tarėjui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 37, l. 41-44.

¹⁶¹ VSDK 1941 08 raštas Vilniaus miesto komiteto Teismų skyriaus vedėjui, *ibid.*, ap. 2, b. 22, l. 17-17 a. p.

¹⁶² VSDK viršininko 1941 06 24 d. raštas Teisingumo ministerijos įgaliotiniui J. Brazinskui, *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 27, 24.

Pranas Jameikis-kalėjimo sekretoriumi, Vytautas Babrauskas-kalėjimo gydytoju, Jurgis Andriušis-ūkio vedėju.¹⁶³ Mičiulis ligtol niekada nebuvo dirbęs kalėjime ir šias pareigas užėmė atsitiktinai. Vilniaus miesto savivaldybės jis buvo paskirtas revizijos komisijos pirmininku, kuri turėjo patikrinti Lukiškių kalėjimą. Kadangi tuo metu jokios valdžios kalėjime nebuvo, Mičiulis buvo paskirtas laikinai eiti kalėjimo viršininko pareigas. Faktiškuoju kalėjimo viršininku buvo vokiečių karininkas, kuris duodavo nurodymus sargybai dėl kalinių režimo ir apsaugos. Revizijos komisijai užbaigus darbą Mičiulis iš kalėjimo viršininko pareigų pasitraukė (oficialiai 1941 m. rugpjūčio 5 d.).¹⁶⁴ Apskritai, kalėjimo administraciją sudarė tokie padaliniai: sekretoriatas, buhalterija, kulto-švietimo skyrius (kapelionas, bibliotekos vedėjas), administracinis ūkis, sanitarija, remonto dirbtuvės.¹⁶⁵

1941 m. birželio 28 d. buvo patvirtinta Lukiškių kalėjimo vidaus tvarkos dienotvarkė. Pagal ją, kaliniai turėjo būti keliami 5 val. 30 min. (virtuvės darbininkai privalėjo keltis dar pusvalandžiu anksčiau), rytinis patikrinimas-6 val., pusryčiai-6 val. 30 min., darbas iki 11,30 (pietu), po pietų iki 17 val. darbas, 18 val. vakarienė, vakarinis patikrinimas 20 val., gulimas 21 val.¹⁶⁶ Kalėjimo administracijos darbuotojams darbo laikas buvo nustatytas nuo 8 val. ryto iki 18 val. vakaro su trijų valandų pietų pertrauka (nuo 12 iki 15 val.).¹⁶⁷

Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu Juozas Ugianskis 1941 m. rugsėjo 1 d. buvo paskirtas laikinai eiti Vilniaus SDK viršininko pareigas (faktiškai šias pareigas perėmė 1941 m. rugpjūčio 5 d.). Lukiškių kalėjimui jis vadovavo ir iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos.¹⁶⁸ Šias pareigas jis ėjo iki 1942 m. kovo 3 d. Ugianskį Lukiškių kalėjimo viršininko pareigose pakeitė jo pavaduotojas ir buvęs Vilniaus moterų kalėjimo viršininkas Kazys Augustinavičius (šiose pareigose jis dirbo iki 1944 m. birželio 6 d., po to jį pakeitė buvęs pavaduotojas Jonas Kudirka).¹⁶⁹ Yra žinoma, kad iki 1942 m. rugpjūčio 1 d. Lukiškių kalėjimui vadovavo vokiečių komendantas esesininkas Oskaras Böhnke. Po jo išvykimo generalinis komisaras von

¹⁶³ VSDK viršininko 1941 06 26 d. įsakymas Nr. 9, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 3 a. p.

¹⁶⁴ A. Mičiulio 1950 10 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43643/3, l. 23-24.

¹⁶⁵ VSDK tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 15, l. 11-11 a. p.

¹⁶⁶ VSDK vidaus tvarkos dienotvarkė (1941 06 28), LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 7.

¹⁶⁷ VSDK viršininko 1941 08 28 d. įsakymas Nr. 71, *ibid.*, b. 1, l. 31.

¹⁶⁸ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 09 17 d. įsakymas Nr. 483, LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 128, l. 50; Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto Teismų skyriaus įsakymai Nr. 60, 59, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 20, l. 2, 3.

¹⁶⁹ 1942 01 20 d. įsakymas Nr. 20 VSDK, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 92; *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 122, l. 191-192.

Rentelnas 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjimo priežiūrai paskyrė iš Berlyno atvykusį vokiečių komisarą Reinholdą Machanderį.¹⁷⁰ Pastarasis už tarnybinį nusižengimą iš pareigų buvo atleistas 1944 m. gegužės 1 d. Kalėjimo kapelionas J. Baltramionaitis šitaip apibūdino Machanderį: “Iš pradžių nors ir nervingas, bet vis dėlto buvo neblogas žmogus. Vėliau susidraugavo su lenkais mieste ir lietuviams, ypač tarnautojams, pasidarė nepakenčiamas. Už mažmožį tarnautojus mušdavo. Dėjo pastangų, kad lietuviai tarnautojai būtų pakeisti tarnautojais lenkais. Sakė, kad su 20 lenkų tarnautojų jam būtų lengviau dirbti, kaip su 196 lietuviais. Paskutiniu laiku be jokio reikalo smogė tarnautojai (4 mėn. nėsčiai) taip žiauriai burnon, kad prakirto lūpą, o ji gulėjo parkritusi ant žemės apie 15 minučių. Šis žygdarbis buvo jo išmetimo iš kalėjimo priežastis...”.¹⁷¹ Po Machanderio atleidimo naujuoju kalėjimo komisaru buvo paskirtas Širmanas. Jis elgėsi panašiai kaip ir buvęs jo pirmtakas.¹⁷² Tarp vokiečių komisaro ir lietuviškos kalėjimo administracijos visą laiką egzistavo trintis ir įtampa. Abi pusės buvo nepatenkintos viena kitos darbu ir elgesiu. Vokiečių komisarai su kaliniais paprastai elgdavosi griežčiau ir žiauriau negu lietuviškoji kalėjimo vadovybė. Kapeliono J. Baltramionaičio liudijimu, kalėjimo viršininkas K. Augustinavičius per tarnautojų susirinkimus dažnai primindavo su kaliniais elgtis žmoniškai ir teisingai. Jis sakydavo, kad esame valdomi svetimųjų, tai mokėkime su kaliniais gražiai elgtis, kad jie ateityje kalėjimo tarnautojų nepasmerktų.¹⁷³ Labiausiai kaliniai kentėdavo ne nuo prižiūrėtojų, bet nuo vokiečių ir lietuvių saugumo pareigūnų tardymų metu. Paprastai tardymai vykdavo ne Lukiškių kalėjime, bet saugumo policijos pastate Gedimino 36 (pokario metais ten buvo įsikūrusi Lietuvos SSR KGB vadovybė). Tardymų metu kaliniai būdavo žiauriai mušami ir kankinami, neprisipažįstantiems grąšinama mirties bausme. Po tardymų sumušti kaliniai vėl buvo grąžinami į Lukiškių kalėjimo kameras.

1942 m. lapkričio 27 d. Lukiškių kalėjime dirbo 155 prižiūrėtojai ir 91 kitų pareigų darbuotojas, iš viso-246 kalėjimo administracijos tarnautojai.¹⁷⁴ 1943 m. gegužės mėn. kalėjimo administracijoje dirbo 197 tarnautojai, tarp jų 15 moterų. Kanceliarinį darbą tuomet dirbo 36 tarnautojai, likusieji vykdė įvairias kalinių saugojimo ir

¹⁷⁰ 1942 08 01 d. įsakymas Nr. 213 VSDK, *ibid.*, ap. 4, b. 20, l. 118; *ibid.*, ap. 2, b. 82, l. 163.

¹⁷¹ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 591-592.

¹⁷² *Ibid.*, p. 594.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 620.

¹⁷⁴ 1942 11 27 d. žinios apie VSDK tarnautojus, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 1.

priežiūros funkcijas. Komisarą R. Machanderio nuomone, kalėjimo apsaugos sustiprinimui papildomai buvo reikalinga 20 Reicho vokiečių.¹⁷⁵

Kaliniai. 1941 m. birželio 8 d. NKVD žiniomis, Lukiškių kalėjime buvo kalinama 1500 žmonių. Jau antrą nacių-sovietų karo dieną (birželio 23-ia) NKVD pradėjo Lukiškių kalėjimo evakuaciją. Kaliniai buvo vežami į geležinkelio stotį, o iš ten į Rusijos gilumą (Vilniaus kalėjimų kaliniai turėjo būti evakuojami į Gorkio srities kalėjimus). Prieš kalinių išvedimą iš kamerų Lukiškių kalėjime pasikorė suimtas Vladas Taučikas. Vilniuje kalinius į geležinkelio stotį varė NKVD konvojinės kariuomenės 240-ojo pulko kareiviai. Iš viso iš Vilniaus kalėjimų planuota išvežti 1700 kalinių. Tačiau enkavėdistams pavyko iš Vilniaus evakuoti tik daugiau kaip 600 kalinių. 1941 m. liepos 3 d. ešelonas su Vilniaus kalėjimų suimtaisiais atvažiavo į Gorkį. Pakeliui į evakuacijos vietą, NKVD žiniomis, mirė 2 kaliniai. Prieš kalinių išvežimą iš Vilniaus geležinkeliečiams pavyko atkabinti keletą vagonų su kaliniais. Dėl bombardavimų ir kilusios panikos keliems šimtams kalinių pavyko išvengti išvežimo į Rusiją. Birželio 23 d. po pietų sovietinė kalėjimo administracija išsilakstė. Rusai ir žydai bandė trauktis į Rusiją, o dauguma lietuvių pasiliko Vilniuje.¹⁷⁶ Birželio 24-ą dieną Vilnių užėmė vokiečių kariuomenė. Jau kitą dieną į Lukiškes buvo patalpinta pirmieji kaliniai: 112 sovietų karo belaisvių ir 6 iš raudonosios armijos dezertyravę lietuviai kariai.¹⁷⁷ Birželio pabaigoje ir liepos pradžioje prasidėjo masiniai žydų ir buvusių sovietinių pareigūnų areštai. Suėmimus vykdė vokiečių saugumo policijos pareigūnai ir įvairių rūšių (saugumo, viešosios policijos ir kt.) lietuvių policininkai. Suimtieji buvo varomi į Lukiškių kalėjimą, ten laikomi be maisto kelias dienas, iš jų buvo atimami pinigai, vertingesni daiktai ir drabužiai. Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis didžiąją Lukiškių kalėjimo suimtųjų dalį sudarė sovietų karo belaisviai ir politiniai kaliniai. Štai, birželio 26 d. VSDK buvo laikomi 205 belaisviai, 115 politinių kalinių ir 2 vaikai. Dažnai suimtųjų kaltė buvo neaiški ir neįrodyta. 1941 m. rugpjūčio 10 d. Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjime be jokių dokumentų buvo kalinami 237 žmonės.¹⁷⁸ 1941 m. liepos 1 d. žiniomis Lukiškių

¹⁷⁵ R. Machanderio 1943 05 11 d. raštas Vilniaus miesto komisarui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 149, l. 17-17 a. p.

¹⁷⁶ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 39; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais*, V., 1996, p. 109, 115-116; Prisiminimai iš bolševikijos laikų Vilniaus Lukiškių kalėjime, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 22, l. 75.

¹⁷⁷ VSDK viršininko 1941 06 25 d. raštas Vilniaus miesto karo komendantui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 15.

¹⁷⁸ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 38, l. 172; VSDK viršininko 1941 06 26 d. raštas Teisingumo ministro įgaliotiniui Vilniuje, *ibid.*, b. 34, l. 21.

kalėjime iš viso buvo 1577 kaliniai ir 15 vaikų. Tarp kalinių net 1178 asmenys buvo sovietų karo belaisviai.¹⁷⁹ 1941 m. liepos mėnesį į Lukiškes buvo pasodinta 2569 nauji kaliniai (2405 vyrai ir 164 moterys). Pakeitus kardomąją priemonę iš kalėjimo per mėnesį laiko buvo paleista 1757 kaliniai (1593 vyrai ir 164 moterys). Dar 1671 suimtas vyras buvo perkeltas į kitas kalinimo vietas. Liepos 13 d. vokiečių karo lauko komendantūros reikalavimu iš kalėjimo buvo paimti 1722 sovietų karo belaisviai ir 1941 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 746 kaliniai (700 vyrų ir 46 moterys).¹⁸⁰ Perpildytas Lukiškių kalėjimas negalėjo sutalpinti visų suimtųjų, dėl to dalis kalinių buvo persiunčiami į Vilniaus moterų kalėjimą (toliau VMK). 1941 m. liepos 2 d. iš Lukiškių į VMK buvo 235 sovietų karo belaisviai, o liepos 14 d.- 58 įvairių tautybių moterys.¹⁸¹ 1941 m. liepos 13 d. dauguma kalėjime buvusių sovietų karo belaisvių buvo peduoti vokiečių karinei valdžiai.¹⁸²

Pirmas žinias apie Lukiškių kalinių tautinę sudėtį randame 1941 m. liepos 14 d. dokumentuose. Šios dienos žiniomis kalėjime buvo kalinama 1042 asmenys, tarp jų 26 užsilikę karo belaisviai. Iš bendro kalinių skaičiaus 810 suimtųjų buvo politiniai ir 232 kriminaliniai. Tarp politinių kalinių buvo 260 žydų vyrų, 69 žydų moterys, 100 lietuvių vyrų, 10 lietuvių moterų, 259 lenkų vyrai ir 20 moterų, 21 rusas.¹⁸³ 1941 m. rugpjūčio 1 d. Lukiškėse kalėjo 746 suimtieji, tarp jų 441 politinis, 136 kriminaliniai ir 171 karo belaisvis. Tarp politinių 3 buvo žydų vyrai, 41 žydų moteris, 81 lietuvių vyras, 270 lenkų vyrai ir 3 moterys, 41 rusų vyras ir 2 moterys.¹⁸⁴

Dalis nežydų tautybės kalinių, kurių kaltė buvo neaiški iš kalėjimo buvo paleisti. Jau 1941 m. liepos pirmoje pusėje suimtieji žydai partijomis po kelis šimtus žmonių buvo nugabenami į Panerius ir ten sušaudomi vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio (Sonderkommando) narių. Berods, pirmos masinės žydų žudynės Paneriuose buvo įvykdytos 1941 m. liepos 11 d. Pasak žudynes slapta stebėjusio lenkų žurnalisto Kazimiežo Sakovičiaus (Kazimierz Sakowicz), tos dienos popietę buvo sušaudyta apie 200 žydų. Žudynės vyko ir kitomis liepos dienomis. K. Sakovičius rašo, kad Paneriuose buvo šaudoma liepos 12-19, 23-26, 28—31 d., t. y.

¹⁷⁹ VSDK 1941 07 01 d. suimtųjų žinios, *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 130.

¹⁸⁰ Žinios apie kalinių judėjimą VSDK 1941 m. liepos mėn., LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 30, l. 3, 4; *ibid.*, b. 22, l. 30.

¹⁸¹ VSDK viršininko 1941 07 02 d. raštas, *ibid.*, b. 34, l. 142-144; VSDK viršininko 1941 07 14 d. raštas VMK viršininkui, *ibid.*, b. 263, l. 9.

¹⁸² VSDK viršininko 1941 07 14 d. raštas Lietuvos savisaugos dalinių štabui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 262.

¹⁸³ VSDK 1941 07 14 d. žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 261.

¹⁸⁴ VSDK 1941 08 01 d. suimtųjų žinios, *ibid.*, b. 32, l. 19.

17 dienų, ir iš viso buvo nužudyta apie 5 tūkst. žmonių.¹⁸⁵ Į Panerius vežamiems žmonėms buvo sakoma, kad jie siunčiami darbams. Tačiau iš tų “darbų“ niekas negrįždavo. 1941 m. liepos 11 d. Lukiškių kalėjimo prižiūrėtojas kitoje 364 suimtų žydų sąrašo pusėje užrašė : “168 asmenis išsivedžiau darbams (sušaudyti)“. Kitame dokumente tiesiai parašyta: “Paėmiau 179 kalinius žydus (sušaudyti)“.¹⁸⁶ 1941 m. liepos 14 d. tariamai darbams iš Lukiškių kalėjimo buvo paimta 256 žydų tautybės suimtieji. Liepos 25 d. iš kalėjimo vėl buvo paimta 160 žydų.¹⁸⁷ 1941 m. liepos 11 d. vokiečių saugumo policijai buvo išduotas ir atgal į kalėjimą nebuvo gražintas Henrikas Abramavičius. Jis sovietmečiu dirbo Miškų pramonės liaudies komisariato Kauno plataus vartojimo bazės direktoriumi.¹⁸⁸ Kartu su žydais buvo sušaudyta mažesnis kiekis kitų tautybių komunistų, komjaunuolių, buvusių sovietinių pareigūnų ir sovietų karo belaisvių. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio raporte nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 12 d.-rugsėjo 1 d. Vilniuje kartu su žydais buvo sušaudyta 17 kitų tautybių komunistų.¹⁸⁹ 1941 m. rugpjūčio 16 d. Paneriuose kartu su žmona buvo sušaudytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo juridinio skyriaus vedėjas Andrius Bulota. 1941 m. rugpjūčio 21 d. buvo suimtas ir spalio 2 d. Paneriuose sušaudytas buvęs Lietuvos TSR liaudies ūkio komisaras Valerijonas Knyva.¹⁹⁰ Pagal kai kuriuos Lukiškių kalėjimo dokumentus, pirmieji žydų tautybės kaliniai į kalėjimą buvo uždaryti tik 1941 m. liepos 12 d. Tos dienos žiniomis tarp 2346 suimtųjų, 70 buvo žydai. Nuo 1941 m. liepos 12 d. iki liepos 31 d. imtinai Lukiškių kalėjime kalinamų žydų skaičius svyravo tarp 61 ir 394.¹⁹¹ Galimas dalykas, kad iki 1941 m. liepos 12 d. žydų tautybės suimtieji nebuvo traktuojami kaip kaliniai. Kalėjimas jiems tebuvo surinkimo vieta prieš išvežant sušaudyti į Panerius. 1941 m. rugsėjo 17 d. Paneriuose kartu su žydais buvo sušaudyti ir 4 lietuviai komunistai, 1941 m. lapkričio 19 d. sušaudyti 6 sovietų karo belaisviai ir 8 lenkai, lapkričio 20 d.- 3 sovietų karo belaisviai, lapkričio 25 d.- 1 lenkas už nelegalų ginklo laikymą.¹⁹² Pagal kitus šaltinius 1941 m. spalio 2 d. buvo sušaudyta 13 lenkų, gruodžio 22 d.-6

¹⁸⁵ K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999, s. 45-46.

¹⁸⁶ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 36, l. 80 a. p.

¹⁸⁷ *Ibid.*, b. 36, l. 73, 74-75.

¹⁸⁸ *Ibid.*, ap. 2, b. 38, l. 114.

¹⁸⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

¹⁹⁰ *Ibid.*, p. 145, 340.

¹⁹¹ VSDK ūkio vedėjo 1941 07 31 d. raportas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 6.

¹⁹² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

lenkai.¹⁹³ Kai kurie kaliniai, neištvėrę kalinimo sąlygų, mirdavo kalėjime. 1941 m. rugsėjo 3 d. Lukiškių kalėjimo viršininkas prašė ypatingojo būrio vado paimti iš kalėjimo 3 žydų lavonus.¹⁹⁴

1941 m. rugpjūčio mėnesį į Lukiškių kalėjimą buvo patalpinta 720 naujų kalinių (574 vyrai ir 146 moterys), iš kalėjimo buvo paleista 847 suimtieji. Dar 181 kalinys vyras buvo perkeltas į kitas kalinimo vietas. 1941 m. rugsėjo 1 d. kalėjime liko kalėti 529 žmonės (492 vyrai ir 37 moterys).¹⁹⁵

1941 m. vasaros pabaigoje Lukiškių kalėjime laikomų kalinių skaičius sumažėjo. Dalis kalinių buvo paleisti į laisvę, sovietų karo belaisviai išvežti į karo belaisvių stovyklą, dalis kalinių (daugiausia žydų tautybės) buvo sušaudyti Paneriuose. Kalėjime liko kalėti sunkesnius politinius ir kriminalinius nusikaltimus padarę asmenys. Rugsėjo pradžioje Vilniuje buvo įsteigtas žydų getas ir nuo šiol žydai Lukiškių kalėjime nebuvo masiškai kalinami. 1942–1944 m. Lukiškių kalėjime kalinamų žydų skaičius paprastai svyravo nuo kelių iki kelių dešimčių žmonių. 1941 m. rugpjūčio 28 d. Vilniaus SDK buvo kalinami 152 politiniai kaliniai (52 žydai, 85 lenkai ir 15 rusų), 190 kriminalinių kalinių (26 lietuviai, 127 lenkai, 30 žydų ir 7 rusai). Be to, kalėjime dar buvo laikomi 177 sovietų karo belaisvių (iš viso 519 kalinių).¹⁹⁶ Kalėjimo vienutėse dažniausiai buvo laikomi vokiečių ir lietuvių saugumo policijos žinioje esantys politiniai kaliniai.¹⁹⁷ 1941 m. rugsėjo 10 d. žiniomis Lukiškių kalinių skaičius nukrito iki 493. Tarp jų 237 buvo politiniai, 211 kriminaliniai ir 45 karo belaisviai. Tarp politinių buvo 88 žydų vyrai ir 22 moterys, 9 lietuvių vyrai, 100 lenkų vyrų ir 1 moteris, 17 rusų vyrų.¹⁹⁸ Vilniaus SDK kalinių statistinė raida 1941 m. rugsėjo-gruodžio mėnesiais pateikta lentelėje Nr. 3.

3 lentelė¹⁹⁹

Data	Kalinių skaičius		Iš viso	Kalinių kaita per mėnesį	
	Vyrų	Moterų		Priimta	Išleista į laisvę
1941 10 01	455	21	476	284	303
1941 11 01	423	14	437	343	298

¹⁹³ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 234.

¹⁹⁴ VSDK viršininko 1941 09 03 d. raštas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 47 a, l. 3.

¹⁹⁵ Kalinių judėjimas VSDK 1941 m. rugpjūčio mėn., *ibid.*, b. 30, l. 7-8.

¹⁹⁶ 1941 08 28 d. žinios apie VSDK laikomus suimtuosius, *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 116.

¹⁹⁷ Kun. J. Baltramaitis, *op. cit.*, p. 531.

¹⁹⁸ VSDK 1941 09 10 d. suimtųjų žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 32, l. 49.

¹⁹⁹ Lentelė sudaryta remiantis VSDK statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 30.

1941 12 01	466	30	496	407	284
1942 01 01	517	42	559	293	186

1941 m. gruodžio 22 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 30 kalinių (dauguma lenkai ir žydai).²⁰⁰

Per antrą 1941 m. pusmetį (nuo liepos 1 d. iki gruodžio 31 d.) į Lukiškių kalėjimą buvo patalpinti 6568 kaliniai (6074 vyrai ir 494 moterys). Tuo pačiu laikotarpiu iš kalėjimo buvo išleista 5583 kaliniai (5146 vyrai ir 437 moterys). 1941 m. gruodžio 31 d. kalėjime liko 985 suimtieji (928 vyrai ir 57 moterys). Iš viso 1941 m. antrąjį pusmetį Lukiškių kaliniai iškalėjo 117 492 dienas.²⁰¹ Autoriaus paskaičiavimais, **nuo 1941 m. rugpjūčio 8 d. iki 1942 m. kovo 26 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 389 nežydų tautybės Lukiškių kalėjimo kaliniai.** Didelė tikimybė, jog absoliuti dauguma šių kalinių buvo sušaudyti Paneriuose.

Po žydų ir komunistų viena labiausiai nacistų persekiojamų kategorijų buvo lenkų pasipriešinimo judėjimo nariai, lenkų inteligentai ir dvasiškija. Lenkų pagrindis Vilniuje 1941 m. pavasarį smarkiai nukentėjo nuo sovietų saugumo represijų. Pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais lenkų pagrindis pamažu atsigavo ir suaktyvino savo veiklą. Buvo atkuriami organizaciniai padaliniai, verbuojami nauji nariai, kaupiami ginklai ir žvalgybinė informacija, leidžiama slapta spauda ir padirbinėjami reikalingi dokumentai. Vokiečių ir lietuvių saugumo policija pastebėjo suaktyvėjusią lenkų pagrindininkų veiklą ir ėmė juos persekioti. Ypač didelius nuostolius lenkų pagrindis patyrė 1942 metais. 1942 m. pradžioje Gužių kaime ir apylinkėse (netoli Pabradės) buvo suimtas 31 lenkas. Ši grupė dar 1941 m. pabaigoje vykdė diversijas Vilniaus-Daugpilio geležinkelio ruože. Grupei vadovavo Stanislavas Szlenikas iš Pabradės. Kratų metu, buvo rastas ginklų sandėlis. Šeši kaimo gyventojai buvo sušaudyti vietoje, dvylika išvežta į Lukiškes, devyniolika Szleniko grupės narių buvo sušaudyta ir vienas užverbuotas.²⁰² 1942 m. sausio 31 d. ypatingojo būrio žinion buvo perduotas 41 Lukiškių kalėjimo kalinys. Dauguma perduotųjų sušaudymui buvo žydai, tačiau tarp jų, sprendžiant pagal pavardes, buvo 11 lenkų, lietuvių ir rusų.²⁰³

²⁰⁰ VSDK viršininko įsakymas Nr. 187 (1941 12 22), *ibid.*, ap. 2, b. 4, l. 43.

²⁰¹ Kalinių judėjimas namuose suimtiesiems 1941 07 01-12 31 d., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

²⁰² M. Wardzyska, *Sytuacija ludnosci polskiej w Generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941-lipiec 1944*, s. 67; LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 67.

²⁰³ VSDK būdinčio valdininko knyga, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 15, l. 108.

1942 m. kovo 11 d. vokiečių saugumo policijos pareigūnui Bohnkei buvo perduoti 62 Lukiškių kaliniai (berods, visi žydai).²⁰⁴ 1942 m. balandžio 9 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 17, daugiausia lenkų tautybės kalinių.²⁰⁵ 1942 m. balandžio 24 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 20 Lukiškių kalėjimo kalinių. Sprendžiant pagal pavardes, dauguma suimtųjų buvo rusai ir lenkai.²⁰⁶ Perdavimas vokiečių saugumo policijai, paprastai reikšdavo kalinių išvežimą sušaudyti į Panerius.

1942 m. gegužės 5 d. Vilniuje buvo sušaudytas 31 slaptų lenkų organizacijų narys, gegužės 12 d.-dar 57 lenkų pagrindžio dalyviai, suimti 1941 m. rudenį. Dauguma sušaudytųjų buvo Vilniaus lenkų gimnazijų moksleiviai ir absolventai, susibūrę į 1939 m. įsteigtą Laisvųjų lenkų sąjungą (*Związek Wolnych Polaków, ZWZ*). Lenkijos istorikės Marijos Wardzynskos teigimu, 1942 m. gegužės 9 ir 17 d. Paneriuose buvo sušaudyta 85 lenkų jaunuoliai.²⁰⁷ Kita Lenkijos istorikė H. Pasierbska teigia, kad 1942 m. gegužės 5, 12 ir 13 dienomis Paneriuose buvo sušaudyti 96 Laisvųjų lenkų sąjungos (ZWZ) nariai, tarp jų ir organizacijos vadas Janas Mackiewiczius. Dalis suimtųjų lenkų jaunuolių nebuvo sušaudyti, bet nuteisti kalėti 9 mėn. arba metus laiko.²⁰⁸

1942 m. vasario-kovo mėn. buvo suimta daug lenkų dokumentų padirbinėtojų. Armijos krajojvos (toliau AK) Vilniaus apygarda turėjo specialų legalizacijos padalinį, kuris nuo 1939 m. aprūpindavo lenkus reikalingais dokumentais (pasais, asmens liudijimais, leidimais ir net maisto kortelėmis). Šio skyriaus veikloje aktyviai reikšėsi lenkų klierikai ir studentai. 1942 m. kovo 14 d. gestapas suėmė Šv. Petro ir Povilo bažnyčios kleboną T. Zawadzkį ir 17 slaptos spaustuvės, kurioje buvo spausdinamos maisto kortelės, darbininkų. Per Vilnių nusirito lenkų areštų banga. 1942 m. kovo 16-21 d. iš viso buvo suimta 192 lenkai. Paneriuose buvo sušaudyti 34 lenkų pagrindžio nariai. 1942 m. gegužės 6 d. Paneriuose buvo sušaudyti ir aktyviai pagrindžio veikloje dalyvavę kunigai Romualdas Swirkowskis ir T. Zawadzkis.²⁰⁹ 1942 m. gegužės 12 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 28 Lukiškių kalėjimo kaliniai, dauguma

²⁰⁴ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 47 a, l. 3-3 a. p.

²⁰⁵ VSDK viršininko įsakymas Nr. 100 (1942 04 10), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 106.

²⁰⁶ VSDK viršininko įsakymas Nr. 115 (1942 04 25), *ibid.*, b. 21, l. 96 a. p.

²⁰⁷ M. Wardzynska, *op. cit.*, s. 64.

²⁰⁸ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 194, 95.

²⁰⁹ M. Wardzynska, *op. cit.*, s. 59-60; VSDK 1942 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 77, l. 4-5, 16-17.

lenkai, bet buvo keletas ir žydų.²¹⁰ 1942 m. birželio 13 d. vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduota 36 kaliniai, o birželio 24 d. dar 50 kalinių, dauguma lenkai.²¹¹

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1942 m. vasario 6 d. reikalavimu visoje Lietuvoje buvo suregistruoti lenkų inteligentai. Vasario 19 d. lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygarda pateikė gestapui 714 lenkų inteligentų sąrašą.²¹² Okupacinė valdžia lenkų inteligentus ir dvasininkus pagrįstai laikė pavojingais priešais. Daug lenkų inteligentų ir dvasiškių glaudžiai bendradarbiavo su lenkų pagrindžio organizacijomis, o kai kurie buvo aktyvūs ir vadovaujantys šių organizacijų nariai. Vienuolynuose buvo slepiami okupacinės valdžios persekiojami asmenys, lenkų kunigai bažnyčiose skelbė patriotinius pamokslus, puošė altorius lenkų tautinėmis spalvomis ir t. t. Įtampa, tvyrojusi tarp lietuvių ir lenkų, neaplenkė ir Bažnyčios. Abi pusės varžėsi dėl įtakos Vilniaus srities bažnytinėje hierarchijoje. Okupacinė valdžia negalėjo ilgai toleruoti priešiškos lenkų dvasiškių veiklos. 1942 m. pavasarį lenkų dvasisškiams Vilniuje buvo smogti skaudūs smūgiai. Kovo 3 d. gestapininkai suėmė Vilniaus kunigų seminarijos rektorių Janą Uszyllo ir 15 jos dėstytojų, taip pat buvo suimta apie 70-80 seminarijos studentų. Seminarijos biblioteka, rankraščiai, inventorius buvo išgrobstyti. Be to, buvo suimti šeši kapitulos nariai, devyni buvusio S. Batoro universiteto profesoriai, katalikiškų profesinių ir jaunimo organizacijų vadovai. Iš viso į Lukiškių kalėjimą pateko 30 lenkų dvasininkų.

1942 m. kovo 12 d. gestapininkai suėmė Vilniaus arkivyskupą metropolitą Romaną Jalbrzykowskį ir arkivyskupijos kurijos kanclerį Adamą Sawickį. Jie 1942 m. kovo 22 d. buvo iškelti į Marijampolės vienuolyną ir ten laikomi iki vokiečių okupacijos pabaigos.²¹³

1942 m. kovo 26-27 d. Vilniuje buvo uždaryti visi moterų ir vyrų vienuolynai (iš viso 16). Suimti 253 vienuoliai ir vienuolės atsidūrė Lukiškių kalėjime. Jie buvo suimti vokiečių saugumo policijos ir SD įsakymu. Čia suimtieji vyrai buvo kalinami septynis mėnesius. Lenkų vienuolės (162) iš kalėjimo buvo paleistos jau 1942 m. gegužės pabaigoje. Dauguma jų rado prieglobstį Vilniaus apygardos dvaruose, kurių administratoriais dirbo lenkai. Lenkų dvasininkai buvo paskirstyti po įvairias darbo stovyklas, klierikai išvežti darbams į Vokietiją. Šaltupio dvare buvo įdarbintas 21

²¹⁰ Ibid., b. 76, l. 72-75.

²¹¹ Ibid., b. 76, l. 150-152, l. 180-184.

²¹² LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 70, l. 42-43.

kunigas ir 11 vienuolių bei klierikų, Panevėžio dvare-8 kunigai ir 10 klierikų. 1942 m. lapkričio 3 d. iš Lukiškių kalėjimo buvo išleisti visi vienuoliai, išskyrus 2 sergančius.²¹⁴ Didžioji dalis kunigų, klierikų ir vienuolių buvo kalinami Lukiškių kalėjimo II korpuse, 19, 20 ir 24 kamerose.²¹⁵ Kalinimo sąlygos buvo sunkiai pakeliamos vyresnio amžiaus dvasiškiams. Kunigas prof. Stanislavas Sowa, būdamas 58 metų, mirė Šaltupio stovykloje. Dėl invalidumo iš stovyklos paleistas 41 metų Eustachijus Fierekas netrukus (1943 m. lapkričio 23 d.) mirė. 72 metų kunigas prof. Blažiejus Jablonskis 1942 m. gruodžio 11 d. mirė Pagryžuvio stovykloje.²¹⁶ Dauguma suimtų lenkų dvasininkų buvo paleista į laisvę 1943 m. rudenį ir 1944 m. pavasarį. Uždarytoji lenkiška Vilniaus dvasinė seminarija 1942 m. spalio 3 d. buvo reorganizuota į lietuvių vadovaujamą dvasinę seminariją (rektorius Ladas Tulaba). Seminarijoje mokėsi 40 klierikų. 1943 m. kovo 18 d. okupacinės valdžios įsakymu ji buvo uždaryta. Seminarijos profesoriai ir klierikai nebuvo suimti ir toliau mokėsi privačiai.²¹⁷

1942 m. rudenį Vilniuje gestapas susekė gerai organizuotą lenkų šnipų organizaciją, buvo suimti 28 jos nariai, konfiskuoti 4 trumpųjų bangų radijo siųstuvai. Organizacija palaikė radijo ir kurjerių ryšį su centru Varšuvoje. Surinkta žvalgybinė informacija buvo siunčiama į Varšuvą. Gestapui pavyko suimti vieną kurjerį ir nustatyti Varšuvoje ir Baltarusijoje svarbius organizacijos asmenis. Dvidešimt Vilniuje suimtų lenkų šnipų buvo sušaudyta.²¹⁸ 1942 m. rugsėjo 12 d. Paneriuose buvo sušaudyta 12 lenkų pagrindžio narių, tarp jų Ryszardas Kucharekas.²¹⁹

1942 m. spalio 7 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 14 daugiausia lenkų ir žydų tautybės kalinių. Kalėjimo kapelionas J. Baltramionaitis savo dienoraštyje parašė, kad tą dieną į Panerius ypatingojo būrio smogikai išvežė 25 kalinius-18 lenkų, 5 žydus, 1 lietuvi ir 1 lietuvi. “Kalėjimo administracija,-rašė J. Baltramionaitis,- juos neva tik išleidžia iš kalėjimo. Jie laikomi išleistais. Nors aiškiai žinoma, kur jie išleisti, bet apie tai nė žodžio. Jei kas išsirtų ką nors apie “Entlassungo“ kalinius, tas pats į “Entlassungą“ nuvažiuotų“. Prieš kalinių išvežimą sušaudyti kun. Baltramionaičiui dažniausiai pavykdavo gauti mirtininkų sąrašą ir jis suspėdavo

²¹³ M. Wardzyska, *op. cit.*, s. 62.

²¹⁴ *Ibid.*, s. 93; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 53.

²¹⁵ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 530.

²¹⁶ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 51.

²¹⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (toliau-AAN), sygn., 202/III-132, s. 23.

²¹⁸ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 23.

²¹⁹ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 79, 198.

parengti katalikus išpažinčiai, suteikti jiems komuniją ir padrašinti pasmerktuosius stoisškai pasitikti mirtį.²²⁰

1942 m. spalio 31 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 9 kaliniai. J. Baltramionaitis savo dienoraštyje pažymėjo, kad tą dieną iš kalėjimo buvo išvežti sušaudyti 2 lenkai ir 5 žydai.²²¹ 1942 m. lapkričio 2 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 17, daugiausia lenkų tautybės kalinių (tarp jų Kazimieras Bogdanikas, Janas Bujara, Vincentas Dombrovskis).²²² 1942 m. lapkričio 13 d. į Panerius buvo išvežti 9 žydai ir 1 lenkas (Michal Nabokow). Pagal kitus šaltinius 1942 m. lapkričio 14 d. buvo išvežta sušaudyti 14 žydų ir vienas lenkas.²²³ 1942 m. lapkričio 21 d. į Panerius vėl buvo išvežta 18 kalinių. Vienas mirčiai pasmerktas žydas prieš išvežimą apsikrikštijo Prano vardu ir priėmė komuniją. Tarp mirtininkų buvo ir lenkų pogrindžio narė, buvusi S. Batoro universiteto docentė Wanda Rewienska. Ji aprūpindavo padirbtais dokumentais besislapstančius lenkus ir žydus. Mirčiai ji buvo pasmerkta gestapo sprendimu.²²⁴ Retkarčiais kaliniai mirtininkai buvo sušaudomi kalėjimo patalpose. Vokiečių ypatingasis teismas už žmogžudystę mirties bausme nuteisė 17 metų lietuvį Stepą Kirulį. Jo malonės prašymas buvo atmestas. 1942 m. lapkričio 24 d. S. Kirulis buvo sušaudytas II korpuso patalpose. Šis įvykis liūdnai paveikė ne tik kalinių, bet ir kalėjimo tarnautojų nuotaiką.²²⁵ 1942 m. lapkričio 28 d. į Panerius buvo išvežtas sušaudyti lenkų pogrindžio narys kpt. Karolis Huzarskis. Kalėjime jis buvo kalinamas septynis mėnesius.²²⁶ 1942 m. gruodžio 2 d. sušaudyti buvo išvežti 26 kaliniai: 22 lenkai, 3 žydai ir 1 lietuvis (pagal kitus šaltinius sušaudyti tą dieną buvo išvežta 31 kalinys). Tarp išvežtųjų buvo ir lenkų pogrindžio narės Maria Tomkiewiczowna bei seserys Jozefa ir Maria Rymkiewicz.²²⁷ 1942 m. gruodžio 18 d. vėl apie 30 kalinių išvežta sušaudyti.²²⁸

²²⁰ VSDK viršininko įsakymas Nr. 281 (1942 10 08), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 93 a. p; Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 529.

²²¹ VSDK viršininko įsakymas Nr. 305 (1942 11 01), *ibid.*, ap. 4, b. 23, l. 111; Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 535.

²²² VSDK viršininko įsakymas Nr. 307 (1942 11 03), *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 112 a. p.; *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 81, l. 6, 12 a. p.

²²³ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 537; VSDK viršininko įsakymas Nr. 319 (1942 11 15), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 120 a. p.

²²⁴ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 538; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 59, 62.

²²⁵ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 534, 539.

²²⁶ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 73, 74.

²²⁷ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 539; VSDK viršininko įsakymas Nr. 337 (1942 12 03), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 136; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 63-64, 66-67.

²²⁸ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 540.

Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD sudarytą kalinių kartoteką, 1942 metais Lukiškių kalėjime buvo kalinama 431 lenkas. Didesnė dalis suimtųjų buvo lenkų pogrindžio nariai.²²⁹

1943 m. sausio 18 d. virš 20 kalinių vėl išvežta sušaudyti į Panerius.²³⁰ 1943 m. sausio 22 d. kalėjimo patalpose buvo sušaudytas kalinys Jan Breiwo, kuris buvo nuteistas mirties bausme už avikailio pavogimą.²³¹ 1943 m. sausio 27 d. sušaudymui buvo paimta 30 kalinių. Išvesdami pasmerktuosius vokiečiai šaudė į kamerų langus, kad kiti kaliniai nežiūrėtų į vedamus mirtininkus.²³² 1943 m. vasario 11 d. buvo sušaudytas mirties bausme už dezertyravimą nuteistas savisaugos dalinių kareivis Leonas Zenonas Kuzmickas iš Kauno. Egzekucija buvo įvykdyta Šnipiškių kareivinių rajone. Šaudė trys vokiečių kareiviai.²³³ Kitą dieną (vasario 12 d.) kameroje pasikorė vienas mirčiai pasmerktas kalinys lietuvis.²³⁴ 1943 m. vasario 18 d. į Panerius buvo išvežti net 34 kaliniai. Tarp išvežtųjų buvo ir lenkų pogrindžio nariai- 19 metų Halina Kopec bei broliai Kazimierz ir Franciszek Oganowskiai. Vienas mirčiai pasmerktas kalinys-Zigmas Kumpikevičius kalėjimo viršininko ir kapeliono J. Baltramonaičio pastangomis nuo mirties bausmės buvo išgelbėtas.²³⁵ 1943 m. kovo 5 d. į Panerius buvo išvežta 17 kalinių, tarp jų 3 lietuviai.²³⁶ 1943 m. kovo 20 d. sušaudyti vėl išvežama 21 kalinys. Po dviejų dienų į lietuvių saugumą nuvestas tardyti kalinys lietuvis buvo taip sumuštas, kad po 15 valandų mirė.²³⁷ 1943 m. kovo 27 d. sušaudyti buvo išvežta 15 kalinių, balandžio 1 d.-11 suimtųjų, balandžio 17 d. dar 15 žmonių, balandžio 28 d.-11 kalinių (tarp jų vienas lietuvis).²³⁸

1943 m. vasario 24-25 d. gestapas netikėtai užklupo lenkų pogrindžio dokumentų padirbinėtojų slaptavietę. Buvo suimta 30 organizacijos narių ir rasta daug kompromituojančios medžiagos (antspaudų, blankų, instrukcijų ir kt.). Vėliau už dokumentų klastojimą buvo suimta dar 40 lenkų. 1943 m. gegužės 25 d. abiejų grupių suimtieji buvo sušaudyti. Kalėjimo kapelionas J. Baltramonaitis savo dienoraštyje pažymėjo, kad gegužės 13 d. buvo išvežta į Panerius 45 šnipai ir dokumentų

²²⁹ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 217-230.

²³⁰ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 542.

²³¹ *Ibid.*, p. 542.

²³² *Ibid.*, p. 542.

²³³ *Ibid.*, p. 544.

²³⁴ *Ibid.*, p. 544.

²³⁵ *Ibid.*, p. 545; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 98.

²³⁶ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 547.

²³⁷ *Ibid.*, p. 548.

²³⁸ *Ibid.*, p. 548, 549, 550, 551.

padirbinėtojai. Tarp šių dieną išvežtųjų sušaudyti buvo lenkų pogrindžio narė Maria Szapska. Jos vyras Witoldas Szapskis irgi buvo pogrindžio narys. 1942 m. liepos 11 d. jis buvo suimtas ir nukankintas gestape tardymo metu. M. Szapska taip pat buvo suimta ir tardoma gestapo rūmuose. Kvotos metu ji smogė tardytojui staline lempa, iššoko pro antro aukšto langą ir krisdama susilaužė kojas. Kalėjimo ligoninėje ji buvo gydoma nuo 1943 m. balandžio 3 d. iki išvežimo į Panerius. 1943 m. gegužės mėnesį gestapui pavyko suimti 28 slaptos lenkų organizacijos „*Wolność*“ („*Laisvė*“) narius. Neradus pakankamai įkalčių, 23 suimtieji buvo paleisti. 1943 m. gegužės 17-20 d. buvo suimta apie 50 lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Surasta daug ginklų ir amunicijos.²³⁹ 1943 m. pavasarį buvo suimta grupė AK Vilniaus laikraščio „*Niepodległość*“ leidėjų ir platintojų. Keturi suimtieji buvo sušaudyti.²⁴⁰ 1943 m. gegužės 29 d. sušaudyti į Panerius buvo išvežta 29 žmonės (daugiausia rusai), tarp jų ir 6 metų rusaitė Nina Šeliucko su tėvais. Kalėjimo tarnautojai prašė mergaitę palikti globoti jiems, bet gestapas neleido.²⁴¹ 1943 m. birželio 24 d. į Panerius buvo išvežta 18 žydų. Tarp pasmerktųjų buvo apsikrikštijusių žydų ir 7 metų vaikas.²⁴² 1943 m. liepos 7 d. sušaudyti vėl buvo išvežta 29 kaliniai, tarp jų 19 katalikų, liepos 24 d.-4 lenkai, 3 rusai ir 2 žydai (vyras ir moteris), liepos 31 d.-3 rusai (2 moterys ir vyras).²⁴³ 1943 m. rugpjūčio 10 d. į Panerius buvo išvežta 17 rusų ir viena persikrikštijusi žydė, rugpjūčio 14 d.-2 lenkai ir 5 žydai (3 vyrai ir 2 moterys), rugpjūčio 20 d.-15 lenkų ir 2 žydai.²⁴⁴

1943 m. rugsėjo 15 d. lenkų pogrindininkai nušovė lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos valdininką Marijoną Padabą. Keršydami už lietuvių saugumiečio nužudymą 1941 m. rugsėjo 17 d. Vilniuje gestapininkai suėmė 140 įkaitų lenkų. Tarp suimtųjų pateko 14 buvusio S. Batoro universiteto profesorių. Dešimt įkatų buvo nuvežti į Panerius ir ten sušaudyti. Tarp nužudytųjų žymus medikas prof. Kazimierz Pelczaras, teisininkas M. Gutowski, advokatas Mieczysław Engelis ir kt. Likusieji įkaitai iš Lukiškių buvo išvežti į Pravieniškių darbo stovyklą. Iš ten jie buvo paleisti į

²³⁹ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 23-24, 145-146; *ibid.*, b. 26, l. 113; Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 553; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 109, 110.

²⁴⁰ M. Wardzyska, *op. cit.*, s. 62.

²⁴¹ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 554; VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 148, l. 146-148.

²⁴² Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 555.

²⁴³ *Ibid.*, p. 556, 561, 563.

²⁴⁴ *Ibid.*, p. 566; VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 157, l. 174.

laisvę 1943 m. lapkričio 11 d.²⁴⁵ 1943 m. lapkričio 22 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 25, daugiausia lenkų tautybės kaliniai.²⁴⁶

1944 m. sausio 19 d. sušaudymui buvo išvežta 29 kaliniai: 20 lenkų, 7 lietuviai ir 2 rusai. Lenkai priklausė tautinėms pagrindžio organizacijoms, lietuviai ir rusai sovietiniam pagrindžiui. Tarp išvežtų buvo ir lenkų pagrindžio narys Zygmuntas Jozefas Leszczynskis. Prieš išvežimą visi mirtininkai atliko išpažintį ir priėmė komuniją. Vienas lietuvis pasakė kapelionui, kad jis priklausęs komunistų partijai, dirbęs socialinei žmonių gerovei, o dabar bus už tai sušaudytas.²⁴⁷ 1944 m. vasario 29 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 28 įvairių tautybių Lukiškių kaliniai.²⁴⁸ 1944 m. kovo 14 d. išvežti sušaudyti du rusai.²⁴⁹ Paskutinės didesnės represijos prieš lenkų pagrindį buvo įvykdytos 1944 m. kovo ir balandžio mėnesiais. Kovo mėn. Vilniuje buvo suimti 49 lenkai. Keturi AK legalizacijos skyriaus bendradarbiai buvo sušaudyti Paneriuose.²⁵⁰ Balandžio 18 ir 20 d. Paneriuose buvo sušaudyta kelios dešimtys lenkų, tarp jų ir laikraščio „*Niepodleglosc*“ redakcijos narys Eugeniuszas Gulczynskis (slap. „Baryka“).²⁵¹ 1944 m. balandžio 5 d. į Panerius buvo išvežta 15 kalinių, daugiausia lenkai ir keli lietuviai (Mykolas Gasėnas, Zita Gardiukaitė, Magdalena Zabarauskienė).²⁵² 1944 m. balandžio 12 d., prieš Velykas buvo išvežti sušaudyti 46 čigonai ir viena rusė. Prieš išvežimą visi suaugusieji čigonai atliko išpažintį ir priėmė komuniją. Kapelionas tris čigoniukus apkrikštijo. Šis įvykis labai sugadino velykinę kalinių nuotaiką.²⁵³ 1944 m. gegužės 8 d. į Panerius išvežti trys lenkai kriminaliniai kaliniai, tarp jų vagis recidyvistas Alfredas Suchodolskis. Gegužės 16 d. sušaudyti buvo išvežta 10 kalinių: 9 lenkai ir lietuvis mokytojas Juozas Serapinas už nelegalų ginklų laikymą.²⁵⁴ 1944 m. gegužės 23 d. sušaudyti buvo išvežta 12 lenkų.²⁵⁵

1944 m. liepos 15 d. vėl buvo sušaudyti 4 lenkai.²⁵⁶

²⁴⁵ R. Korab-Żebryk, *Biala księga w obronie Armii Krajowej na Wilenszczyźnie*, Lublin, 1991, s. 48-49, 56.

²⁴⁶ VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 150, l. 198-200.

²⁴⁷ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 581; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 111.

²⁴⁸ VSDK 1944 m. statistinės žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 184, l. 40-42.

²⁴⁹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 588.

²⁵⁰ Bundesarchiv Koblenz, R 6/75, S. 83; M. Wardzynska, *op. cit.*, s. 61.

²⁵¹ M. Wardzynska, *op. cit.*, s. 63.

²⁵² Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 590.

²⁵³ *Ibid.*, p. 590.

²⁵⁴ *Ibid.*, p. 592.

²⁵⁵ *Ibid.*, p. 593.

²⁵⁶ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 232.

Kalėjimo kapeliono J. Baltramoničiaus paskaičiavimu, 1944 m. antrą pusmetį iš viso buvo išvežta sušaudyti 116 Lukiškių kalėjimo kalinių, o per visą jo darbo laiką kalėjime (1942 m. rugpjūčio 14 d.-1944 m. birželio 15 d.) **32 etapais buvo išvežta sušaudyti 526 kaliniai.**²⁵⁷ Pagal Lenkijos istorikės H. Pasierbskos tyrimus 1941-1944 m. Paneriuose buvo **sušaudyti 148 kaliniai lenkai**.²⁵⁸

Kalinių statistinė kaita 1942-1944 metais pateikiama lentelėje Nr. 4.

Lentelė Nr. 4²⁵⁹

Data	Kalinių skaičius		Iš viso	Per mėnesį priimta naujų kalinių	Per mėnesį išleista naujų kalinių	Pastabos
	Vyrų	Moterų				
1942 06 01			1454 ir 3 vaikai			
1942 08 01	874	273	1147	329		
1942 09 01			985			44 suimtieji dirbo miško darbus už kalėjimo ribų
1942 11 01			916			
1942 12 01	616	221	837			
1943 01 01	687	238	925	1349	424	1942 m. gruodžio mėn. mirė 1 kalinys
1943 02 01			970	1397	495	1943 m. sausio mė. Mirė 1 kalinys
1943 06 01			1000	1759	584	
1943 12 01			1538	271	378	
1944 01 01	1165	182	1347	703	444	

²⁵⁷ Ibid., p. 604, 605.

²⁵⁸ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 231-235.

²⁵⁹ Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus SDK statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30; *ibid.*, ap. 1, b. 176; *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 76, 30, 77, 184, 224, 203, 225.

1944 02 01			1606 ir 12 vaikų	543	880	Tarp kalinių buvo 12 Vokietijos reicho piliečių ir 20 žydų
1944 03 01	1095	174	1269	724	733	1944 m. kovo mėn. mirė 2 kaliniai.
1944 04 01	1191	171	1262	637	559	Įvairius darbus kalėjimo viduje dirbo 309 kaliniai, už kalėjimo ribų- 120 kalinių.
1944 05 01	1022	171	1263	674	696	

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis VSDK kalėjo 875 tardomieji kaliniai (tarp jų 352 politiniai). Tuo pačiu metu kalėjime dar buvo laikomi 57 nubausti sunkių darbų kalėjimu asmenys, 150 nubaustų paprastu kalėjimu ir 32 administracinėmis bandomis. Iš viso tuomet kalėjime buvo 1114 suimtieji (892 vyrai ir 222 moterys).²⁶⁰

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) Lukiškėse vidutiniškai kalėjo 1350 kaliniai. Tuo pačiu laikotarpiu į kalėjimą buvo patalpinta 6373 nauji kaliniai.²⁶¹

1943 m. okupacinė valdžia vykdė intensyvias Lietuvos gyventojų mobilizacijas darbams ir į kariuomenę. Didžioji šaukiamojo amžiaus žmonių dalis boikotavo nacistines mobilizacijas ir už tai buvo persekiojami. 1943 m. liepos mėnesį Lukiškių kalėjime buvo kalinami 468 mobilizacijų vengę 1912-1918 m. gimę vyrai.²⁶²

1943 metais vis daugiau kalinių pradėta vežti į Vokietiją ir Pravieniškes. 1943 m. spalio 22 d. į Vokietiją buvo išvežta daugiau kaip 100 kalinių (dauguma kriminaliniai).²⁶³ 1944 m. kovo 13 d. į Pravieniškes buvo išvežti 175 Lukiškių

²⁶⁰ 1942 08 20 d. žinios apie VSDK kalinius, *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 43.

²⁶¹ Žinios apie kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

²⁶² Žr. A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944)*, p. 399.

²⁶³ Kun. J. Baltramaitis, *op. cit.*, p. 571.

kalėjimo kaliniai.²⁶⁴ 1944 m. balandžio 20 d. į Vokietiją darbams buvo išvežta 116 Lukiškių kalinių.²⁶⁵ 1944 m. gegužės 9 d. į Prancūziją buvo išvežta 111 kalinių, tarp jų 15 lenkų politinių.²⁶⁶ 1944 m. birželio 21 d. į Vokietiją buvo išvežta 60 nežydų tautybės kalinių (lenkų, lietuvių ir kitų).²⁶⁷

Kaliniai intensyviai buvo naudojami įvairiems darbams kalėjimo viduje ir už jo ribų. Paprastai į darbus už kalėjimo ribų buvo siunčiami tik nuteisti mažesnėmis bausmėmis kaliniai. 1943 m. sausio 19 d. žiniomis kalėjimo viduje dirbo 182, o už kalėjimo ribų 134 kaliniai. Už kalėjimo ribų Lukiškių suimtieji dirbo tokiose darbovietėse, kaip odos fabrikas, organizacija “Todt”, prokuratūroje, apygardos teisme, “Tauro” fabrike, “Lietūkio” sandėlyje ir kitose įstaigose.²⁶⁸ 1943 m. liepos 15 d. žiniomis durpyne dirbo 123, o miško darbus 54 Lukiškių kaliniai.²⁶⁹

Paskutinės išlikusios žinios apie Lukiškių kalinių skaičių datuojamos 1944 m. birželio 4 d. Tuomet kalėjime buvo laikoma 1225 kaliniai (1047 vyrai ir 178 moterys), tarp jų 5 Reicho piliečiai.²⁷⁰

Artėjant frontui ir kalėjimo evakuacijai iš Lukiškių į laisvę buvo paleisti 199 kaliniai.²⁷¹ 1944 m. liepos 2 d. vokiečiai pradėjo trauktis iš Vilniaus. Daug lietuvių bijodami ateinančio fronto ir galimo lenkų keršto ėmė važiuoti iš miesto Kauno ir Ukmergės kryptimis. Vokiečiai esą buvo davę įsakymą lietuviams trauktis į Kauno pusę, o lenkams-Lydos bei Gardino kryptimis. Pasinaudoję sąmyšiu, 1944 m. liepos 3 d. naktį iš kalėjimo pabėgo daug kalinių. Dalis prižiūrėtojų pasišalino iš postų leisdami kaliniams pabėgti iš kamerų. Nemažai bėgančių kalinių (buvo kalbama, kad apie 50) nušovė vokiečių sargybiniai. Apie 10 val. ryto jau patys sargybiniai paleido likusius kalinius į laisvę.²⁷²

Kalinių religinė globa. Sovietų okupacijos metu Lukiškių kalėjimo bažnyčia buvo paversta sandėliu. Vokiečių okupacijos metais kalėjimo administracijos pastangomis bažnyčia pradėta remontuoti. 1942 m. rugsėjo 1 d. kapelionu pradėjęs dirbti kun. J. Baltramonaitis rūpinosi greitesniu bažnyčios sutvarkymu. Remonto darbus atliko

²⁶⁴ Ibid., p. 588.

²⁶⁵ Ibid., p. 590.

²⁶⁶ Ibid., p. 592.

²⁶⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1944 06 20 d. raštas Lukiškių kalėjimui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 252, l. 2-2 a. p.

²⁶⁸ Žinios (1943 01 19) VSDK viršininkui, ibid., b. 178, l. 13.

²⁶⁹ VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, ibid., b. 149, l. 65.

²⁷⁰ Ibid., b. 224, l. 278.

²⁷¹ VSDK viršininko įsakymas Nr. 174 (1944 06 22), LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 122, l. 199 a. p.-200 a. p.

patys kaliniai. Pirmos pamaldos atnaujintoje bažnyčioje įvyko 1942 m. rugsėjo 6 d., sekmadienį. Jose dalyvavo apie 120 kalinių ir apie 20 kalėjimo tarnautojų. Pageidaujantys galėjo atlikti išpažintį ir priimti komunią. Kapelionas Evangeliją skaitė lietuvių ir lenkų kalbomis. Pirmosios pamaldos padarė gilų įspūdį jų dalyviams, beveik visi vyrai mišių metu verkė.²⁷³ Pamaldas kaliniams kapelionas laikydavo kiekvieną sekmadienį ir šventadienį. Kartais jose dalyvaudavo net 800 žmonių. Sekmadieniais ir šventadieniais per 22 mėnesius mišiose meldėsi apie 72 tūkst. kalinių.²⁷⁴

Kapeliono J. Baltramoničiaus paskaičiavimais, per nepilnus dvejus jo darbo Lukiškių kalėjime metus (1942 m. rugpjūtis-1944 m. birželis) bažnyčioje, be sekmadienių, mišias išklaušė 13 849 kaliniai, išpažintį atliko 4445 kaliniai, komunią priėmė 8824 suimtieji.²⁷⁵ Sovietų saugumo tardomas apie savo darbą Lukiškėse kun. J. Baltramonaitis atsakė šitaip: “Mano kaip kapeliono darbas kalėjime tiek dvasinis, tiek šelpimo dažnai buvo toks gausus ir net rizikingas, kad aš jame lyg ir paskendau, net save pamiršdamas. Labai dažnai mano pietūs buvo kartu ir pusryčiai. Dėl to man kitas Vilniaus gyvenimas, kuris buvo už kalėjimo sienų, liko lyg ir užmirštas [...]”²⁷⁶

Maistas. Pagal 1931 m. nustatytas kaliniams maisto normas, sveiki nedirbantys kaliniai gaudavo apie 2500 kalorijas maisto. 1941 m. rudenį Lukiškių kalėjimo suimtieji gaudavo maisto, kurio vertė buvo lygi 1646 kalorijoms. Toks maisto kiekis buvo aiškiai nepakankamas normaliai kalinio būklei palaikyti. Papildomo maisto negaunantys suimtieji po 3-4 savaitių visiškai nusilpdavo.²⁷⁷ 1941-1943 m. šeimos nariai ir giminaičiai Lukiškių kaliniams galėjo maistą perduoti du kartus per savaitę: antradieniais ir penktadieniais. Perduodamo maisto kiekis iš pradžių buvo neribojamas, kai pvz., nepriklausomybės metais vienam kaliniui per savaitę buvo galima atnešti ne daugiau 3 kg maisto produktų. Atnešamą maistą prižiūrėtojai kaliniams pristatydavo į kameras. 1941 m. žydų tautybės kaliniams Lukiškių kalėjime buvo nustatytos dvigubai mažesnės maisto normos negu kitų tautybių kaliniams. 1943 m. rugsėjo 7 d. kalėjimo komisaras vokiečių uždraudė perduoti kaliniui per savaitę daugiau kaip 3 kg maisto. Iki 1943 m. gruodžio 13 d., kol nebuvo uždrausta kaliniams asmeniškai gauti maistą iš artimųjų, apie 85 proc. kalinių tokią paramą gaudavo ir

²⁷² Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 605; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 126-129.

²⁷³ *Ibid.*, p. 528-529.

²⁷⁴ *Ibid.*, p. 608.

²⁷⁵ *Ibid.*, p. 605.

²⁷⁶ *Ibid.*, p. 608.

galėjo pakenčiamai prasimaitinti. Po gruodžio 13 d. kalinių maitinimo būklė labai pablogėjo.²⁷⁸ Kalinių artimieji nenoriai nešė maistą bendrai kalėjimo virtuvei. Jie galvojo, jeigu maisto negalima suimtajam įteikti į rankas, tai geriau visai nenešti. Iš šalies gaunamo maisto kiekis sumažėjo per pusę. Bendram maisto priėmimui Lukiškių kalėjime buvo sudaryta komisija, kurios nariais buvo kalėjimo viršininkas, administracijos viršininkas, vertėja, valdininkas, vyr. prižiūrėtojas, kapelionas ir 4 kaliniai (lietuvis, lenkas, vokiecis ir rusas). Komisija kontroliavo maisto gavimo ir paskirstymo procesą.²⁷⁹ Apie pablogėjusią kalinių maitinimo būklę komisija specialiu aktu informavo Teisingumo vadybą: “Uždraudus suimtiesiems į rankas įteikti maistą, suimtųjų sveikata, darbingumas ir bendra laikysena labai pašlijo. [...] jau priskaitoma kalėjime nemažiau 15% žmonių su ryškiais nusilpnėjimo simptomais. Riebalinis poodinis sluoksniš nyksta. [...] Tas nusilpnėjimas neabejotinai smarkiai didės ir sekančiame 1-2 mėnesių laikotarpyje, atsiras didelis nuošimtis žmonių su badavimo reiškiniais: viso kūno patinimais. Be kitko maitinimosi sutrikimas mažina žmonių atsparumą infekcinėms ligoms, kurių tuo tarpu kalėjime kaip ir nebuvo. [...] Vien vaistais sveikatą atstatyti neįmanoma. Administracija stengiasi nors darbu šiek tiek pagelbėti. Už kalėjimo sienų leidžiama dirbti iki 180 suimtųjų, o vidaus darbams iki 200. Todėl apie 400 dirbančiųjų maitinami šiek tiek geriau, nes jie gauna arba kalėjimo papildomą maisto davinį arba primaitinami darbovietėse mieste. 1200 suimtųjų gyvena tik kameroje. Visi skundžiasi, daug jau yra išblyškusiais veidais. Normalų pirmąsį suimtojo veidą jau dabar labai sunku pastebėti. Tenka pastebėti, kad į bendrą suimtųjų ūpo nusmukimą slegiančiai atsiliepia dar išimtys, maisto atžvilgiu, daromos Reicho piliečiams bei tautiečiams.“²⁸⁰ Žymiai sunkesnė padėtis buvo tų kalinių, kurie jokios pagalbos iš šalies negaudavo. Tokiems tekdavo ir badauti. Ypač bloga buvo žydų ir sovietų karo belaisvių padėtis. J. Baltramionaitis savo dienoraštyje rašė: “Rusų belaisviai rankioja ant kiemo purvinas bulvių lupynas ir valgo“.²⁸¹ Kalinių šelpimu ypatingai rūpinosi kapelionas J. Baltramionaitis. Jis rašė laiškus kunigams, prašydamas per tikinčiuosius organizuoti kaliniams pagalbą, skelbė straipsnius spaudoje su raginimais aukoti maistą vargstantiems kaliniams. Per dvejus

²⁷⁷ Aktas Nr. 1947 (1941 10 20), LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 235.

²⁷⁸ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 529, 569, 575; Vilniaus miesto savivaldybės 1941 12 01 d. raštas VSDK viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 232.

²⁷⁹ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 576.

²⁸⁰ Specialios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas Teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 13.

²⁸¹ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 548.

darbo metus kalėjime J. Baltramonaitis suteikė tokią pagalbą: įteikė maisto produktų (neskaičiuojant kalėjimo maisto davinio)-22 119 kg, papirosų-14 729, tabako-16 kg 800 g, degtukų dėžučių-350, muilo-5 kg, surinktų pinigų-27 862,15 reichsmarkių.²⁸²

Ligos ir mirtys. Vokiečių okupacijos metais Lukiškių kalėjime veikė ligoninė. Vyriausioju gydytoju čia ilgą laiką dirbo dr. Juozas Ūsas, gydytojai Vincas Kozicas ir lenkų kilmės Steponas Laucevičius (Szczepan Lawcewicz). Be to, dar buvo dvi dantistės, vaistininkas ir 6 felčeriai.²⁸³ S. Laucevičius 1944 m. sausio mėn. tapo Armijos krajevoso nariu (slap. “Kon“) ir labai stengėsi padėti į Lukiškių kalėjimą patekusiems lenkų pogrindininkams. Už padėjimą pabėgti vienam lenkų kaliniui 1944 m. gegužės 16 d. buvo suimtas ir tardomas gestapo. Paskutinį kartą pažįstami jį matė 1944 m. liepos 4 d., po to jis dingo be žinios.²⁸⁴

Dėl sunkių kalinimo sąlygų pirmosios Lukiškių kalėjimo kalinių mirtys užregistruotos jau 1941 m. vasarą. 1941 m. liepos 17 d. mirė kalinys Pranas Juozapavičius.²⁸⁵ 1942 m. sausio mėn. į kalėjimo ligoninę buvo priimta 31 sergantis kalinys, išleista 25 pasveikę kaliniai. Per mėnesį kalėjime dėl ligų mirė trys kaliniai (Antanas Panskis, Andrius Norkūnas ir Zacharijas Oleinikovas).²⁸⁶ 1942 m. vasario 16 d. mirė kalinys Abromas Radanskis, vasario 17 d. Liudas Liepinis, vasario 23 d. Mamedas Mamedovas.²⁸⁷ Priešingai Kauno SDK, Lukiškių kalėjimui 1942 m. pradžioje pavyko išvengti dėmėtosioms šiltinės epidemijos. Tačiau 1942 m. kovo 14-29 dienomis šia liga susirgo du kalėjimo tarnautojai ir 7 kaliniai. Sergantieji buvo evakuoti į miesto užkrečiamųjų ligų ligoninę. Kaip ir kituose kalėjimuose kovą su užkrečiamosiomis ligomis sunkino didelis kalinių judėjimas ir patalpų trūkumas.²⁸⁸ Nuo 1942 m. kovo 30 d. iki balandžio 8 d. dėmėtąja šiltine susirgo dar 18 suimtųjų.²⁸⁹ 1942 m. kovo 5 d. mirė kalinys Tomas Lašenko, kovo 8 d. Rapolas Sorokulskis, o kovo 17 d.- Vaclovas Sosnovskis.²⁹⁰ 1942 m. balandžio 12 d. mirė kalinys Edvardas

²⁸² Ibid., p. 605.

²⁸³ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 105.

²⁸⁴ Ibid., s. 105-108.

²⁸⁵ VSDK 1941 08 18 d. pažymėjimas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 38, l. 102.

²⁸⁶ Žinios apie kalinių judėjimą VSDK 1942 m. sausio mėn., LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 73 –73 a.

p.

²⁸⁷ 1941-1942 m. VSDK kalinių sąrašai, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 49; *ibid.*, b. 4, l. 90 a. p., p. 94 a.

p.

²⁸⁸ VSDK viršininko 1942 03 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 117.

²⁸⁹ VSDK viršininko 1942 04 09 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 28, l. 124; *ibid.*, f. R-730,

ap. 2, b. 4, l. 104, 105 a. p.

²⁹⁰ VSDK viršininko įsakymas Nr. 77 (1942 03 18 d.), *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 113 a. p.

Piurko.²⁹¹ 1942 m. gegužės mėn. Lukiškių kalėjime mirė 3 (Benediktas Zienowiczius, Aleksandras Ščerbinskas, Viktorija Žeimytė), birželio mėn.-2 (tarp jų Aleksejus Novikovas), liepos mėn.-1 (Nikolajus Volkovas), rugpjūčio mėn.-2 kaliniai (tarp jų Česlavas Stanievičius).²⁹²

1942 m. rugpjūčio 22 d. kalėjime pasikorė kalinys Antanas Marcinkevičius.²⁹³ Lukiškių kalėjimo kalinių mirčių registravimo knygoje 1942 m. iš viso buvo užregistruoti 32 nuo įvairių ligų mirę kaliniai.²⁹⁴

1943 m. suimtoji Zofia Borkowska nusižudė gestapo vidaus kalėjime Aukų gatvėje.²⁹⁵ Beveik kiekvieną mėnesį buvo užregistruojama kalinių mirčių atvejų. 1943 m. sausio mėnesį mirė 1 kalinys, kovo mėn.-3, balandžio mėn.-2, gegužės mėn.-2, rugsėjo mėn.-3, spalio mėn.-1, lapkričio mėn.-5, 1943 m. gruodžio mėn.-1 kalinys.²⁹⁶

1944 m. pirmą pusmetį buvo užregistruoti 4 kalinių mirties atvejai.²⁹⁷

1942 m. gruodžio 1 d. Lukiškių kalėjimo ligoninėje gulėjo 29 kaliniai. Per mėnesį laiko (gruodžio) ligoninėn buvo patalpinti 28 suimtieji, išleista iš ligoninės 34 suimtieji. Dar du kaliniai buvo gydomi miesto ligoninėje dėl patirtų sužalojimų. Ambulatoriniu būdu per mėnesį laiko buvo gydomi 652 kaliniai.²⁹⁸

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) Lukiškių kalėjime nežais sirgo 1486 kaliniai.²⁹⁹ Dėl nepakankamo kalinių maitinimo ir higieninių sąlygų sergamumas buvo didelis. Kalėjimo ligoninėje pastoviai gydėsi apie 50 kalinių. Didelė ligonių dalis buvo džiovininkai, sergantys skilvio ir kepenų ligomis.³⁰⁰ 1943 m. gruodžio mėnesį kalėjime vėl buvo užregistruoti dėmėtosios šiltinės atvejai. Vokiečių nurodymu nuo 1943 m. gruodžio 19 d. Lukiškių kalėjime buvo įvestas karantinas, kalinių priėmimas ir išleidimas, išskyrus ypatingus atvejus, buvo sustabdytas iki 1944 m. sausio 1 d.³⁰¹

Pabėgimai. Iš kalėjimo teritorijos pabėgti buvo labai sunku. Dažniau pabėgdavo tie kaliniai, kurie dirbdavo įvairius darbus už kalėjimo ribų: mieste, stovyklose,

²⁹¹ 1941-1942 m. VSDK kalinių sąrašai, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 44 a. p.

²⁹² Žinios apie VSDK mirusius kalinius, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 108, 110, 111, 112.

²⁹³ VSDK viršininko 1942 08 25 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 109.

²⁹⁴ VSDK mirusių kalinių registravimo knyga, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 102, l. 3-10 a. p.

²⁹⁵ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 111.

²⁹⁶ VSDK kalinių 1943 m. statistika, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 184, l. 1, 8, 13, 18, 28, 31, 33, 36.

²⁹⁷ VSDK mirusių kalinių registravimo knyga, *ibid.*, b. 102, l. 15.

²⁹⁸ Žinios apie segančius VSDK kalinius 1942 m. gruodžio mėn., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 100-100 a. p.

²⁹⁹ Žinios apie kalinių judėjimą Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

³⁰⁰ LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 14.

durpynuose ir t. t. 1942 m. vasario 15 d. pabėgo kalinys Boleslavas Valeiša.³⁰² Buvo ir nesėkmingų bandymų pabėgti. 1942 m. rugpjūčio 27 d. buvo nušautas bandęs pabėgti kalinys Fiodoras Kudrašovas.³⁰³ 1942 m. iš teismo pabėgo kalinys Vaclovas Markovskis.³⁰⁴ 1942 m. spalio 3 d. iš kalėjimo ligoninės pabėgo suimtieji lenkų pogrindžio nariai Erykas Hansenas ir Witoldas Siemaszko.³⁰⁵ 1942 m. spalio 22 d. betaisydami kalėjimo tarnautojo butą per antro aukšto langą pabėgo du kaliniai.³⁰⁶ 1943 m. sausio 23 d. iš statybos darbų Rasų rajone pabėgo kalinys Henrykas Wilkojcas.³⁰⁷ 1943 m. kovo 30 d. pabėgo kaliniai Norbertas Jackevičius ir Zenonas Paulauskas.³⁰⁸ 1943 m. birželio 28 d. iš kalėjimo ligoninės pabėgo ten dirbęs kalinys.³⁰⁹ 1943 m. liepos 1 d. iš kalėjimo ligoninės nesėkmingai bandė pabėgti 5 ten dirbusieji kaliniai. Vienas kalinys (V. Nedzvieckis) buvo sužeistas, kiti kelioms savaitėms buvo uždaryti į karcerį. Kitą dieną viena gestape žiauriai mušama lenkaitė iššoko pro trečio aukšto langą ir susilaužė ranką ir koją.³¹⁰ 1943 m. liepos 13-osios naktį iš kalėjimo ligoninės pabėgo vienas vokiečių žinioje laikomas kalinys.³¹¹ 1943 m. rugsėjo pradžioje partizanams užpuolus Matuizų durpyne esančią Lukiškių kalėjimo kalinių stovyklą, iš jos pabėgo 19 kalinių. Šioje stovykloje vasaros metu dirbo apie 150-200 kalinių.³¹² 1943 m. spalio 24 d. iš prekių stoties pabėgo kalinys lietuvis. Už tai kalėjimo komisaro sprendimu buvo suimti trys prižiūrėtojai.³¹³ 1943 m. gruodžio 1 d. iš kalėjimo pabėgo buvęs lietuvių saugumo policijos tarnautojas Bronius Šalna. Jis buvo suimtas kaip įtariamasis ryšiais su partizanais ir jam grėsė mirties bausmė. Dėl jo pabėgimo buvo suimti keturi kalėjimo prižiūrėtojai. Vėliau trys jų buvo išteisinti, o ketvirtasis vokiečių saugumo policijos buvo išvežtas į Pravieniškių PDS.³¹⁴

³⁰¹ VSDK viršininko 1944 01 13 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 218, l. 1.

³⁰² 1941-1942 m. VSDK kalinių sąrašai, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 66 a. p.

³⁰³ 1941-1942 m. VSDK kalinių sąrašai, *ibid.*, b. 40, l. 29.

³⁰⁴ VSDK įsakymų knyga, *ibid.*, b. 4, l. 121.

³⁰⁵ VSDK viršininko įsakymas Nr. 277 (1942 10 04), *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 90 a. p. ; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 116-119.

³⁰⁶ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 534.

³⁰⁷ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 119-121.

³⁰⁸ VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 148, l. 35.

³⁰⁹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 555.

³¹⁰ *Ibid.*, p. 556.

³¹¹ *Ibid.*, p. 557.

³¹² *Ibid.*, p. 569.

³¹³ *Ibid.*, p. 571.

³¹⁴ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 574; VSDK viršininko 1944 05 26 d. raštas Vilniaus 2-os apylinkės tardytojui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 218, l. 84.

1944 m. gegužės 16 d. prižiūrėtojai Pranas Pankevičius ir Surgėla iš kalėjimo ligoninės į šv. Jokūbo ligoninę vežė suimtą AK veikėją Eugeniuszą Chylinski (apsimetusį ligoniu). Prie pat Jokūbo ligoninės vartų juos užpuolė du AK nariai ir pradėjo šaudyti į prižiūrėtojus. P. Pranevičius iš karto krito negyvas, o Surgėla buvo sunkiai sužeistas. Kalinys kartu su užpuolikais pabėgo. Tą pačią dieną saugumas areštavo kalėjimo gydytoją Laucevičių, kuris padėjo organizuoti pabėgimą.³¹⁵

Vilniaus moterų kalėjimas (toliau VMK). Vilniuje pirmaisiais vokiečių okupacijos metais veikė ir VMK. Šiame kalėjime buvo kalinamos ne tik moterys, bet ir vyrai. VMK atnaujino savo veiklą pirmomis vokiečių okupacijos dienomis. Bolševikams traukiantis, buvę šio kalėjimo tarnautojai Jonas Sirutis, Jurgis Čekavičius, Stasys Gineitis ir Pranas Kazakevičius birželio 24 d. ankstų rytą atvyko į kalėjimą ir išvaikė ten plėšikavusius civilius asmenis. Buvo suorganizuota sargyba ir išsaugotas likęs turtas. Tarnautojai surado 779 šiame kalėjime sovietmečiu kalėjusių asmenų bylas. Pirmuoju VMK viršininku tapo J. Sirutis (nuo 1941 m. liepos 1 d. jį pakeitė Kazys Augustinavičius).³¹⁶ 1941 m. liepos 1 d. šiame kalėjime jau buvo kalinami 35 įvairių tautybių politiniai ir kriminaliniai kaliniai.³¹⁷ 1941 m. lapkričio 1 d. VMK buvo kalinami 94 suimtieji, tarp jų 23 žydai ir 6 komunistai. Tuo metu VMK dirbo 25 prižiūrėtojai. Kalėjimas buvo gana didelis, jame buvo galima sutalpinti iki 600 kalinių. Didžiąją kalėjimo patalpų dalį buvo užėmusi vokiečių kariuomenė ir tuomet buvo galima patalpinti iki 150 asmenų.³¹⁸ VMK viršininku 1941 m. rugsėjo 1 d. oficialiai buvo paskirtas K. Augustinavičius.³¹⁹ 1941 m. gruodžio 1 d. kalėjime buvo laikoma 81 suimtas (38 vyrai ir 43 moterys) bei 9 karo belaisviai. Didžiąją suimtųjų dalį sudarė tardomieji kaliniai (iš viso 62), nubaustų buvo 19. Politinių kalinių buvo 16 (10 vyrų ir 6 moterys).³²⁰

Dokumentų apie VMK kalinimo sąlygas, maitinimą, ligas išliko labai nedaug. Tėra žinomi keli kalinių mirties atvejai. 1941 m. spalio 26 d. kalėjimo ligoninėje nuo plaučių uždegimo mirė kalinys Pranas Juknevičius. Jis buvo laikomas VMK nuo 1941 m. rugsėjo 15 d.³²¹ 1941 m. gruodžio 12 d. kalėjimo ligoninėje nuo dėmėtosios

³¹⁵ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 592-593; H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 123-124.

³¹⁶ Aktas Nr. 1 (be datos), LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 22, l. 1; VMK 1941 07 25 d. tarnautojų sąrašas, *ibid.*, b. 15, l. 65; *ibid.*, b. 82, l. 21-29.

³¹⁷ VMK viršininko 1941 07 03 d. raštas Vilniaus apygardos prokurorui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 38, l. 4, 5, 5 a. p.

³¹⁸ VMK viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 45.

³¹⁹ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 09 17 d. įsakymas Nr. 495, *ibid.*, ap. 2, b. 128, l. 51.

³²⁰ Žinios apie VMK kalinius (1941 12 01), *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 20, l. 17-17 a. p.

³²¹ VMK viršininko 1941 10 26 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 13.

šiltinės mirė kalinys Edvardas Žilionis, kuris buvo atsiųstas gydymui iš Vilniaus sunkių darbų kalėjimo.³²² 1941 m. gruodžio 19 d. kalėjimo ligoninėje nuo dėmėtiosios šiltinės mirė kalinys Janas Zienovičius.³²³

Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu VMK veikla dėl patalpų perdavimo vokiečių kariuomenės reikalams buvo sustabdyta nuo 1942 m. sausio 15 d. VMK suimtieji, dokumentai ir turtas buvo perkeltas į Lukiškių kalėjimą. Visos finansinės kalėjimo operacijos turėjo būti užbaigtos iki 1942 m. kovo 1 d. VMK viršininkas K. Augustinavičius nuo 1942 m. sausio 16 d. buvo paskirtas eiti Vilniaus sunkių darbų kalėjimo viršininko pavaduotojo pareigas.³²⁴

Šiaulių sunkių darbų kalėjimas (toliau ŠSDK). Pirmosios sovietų okupacijos metu Šiaulių kalėjime buvo kalinami 194 politiniai kaliniai (1941 m. birželio 8 d. NKVD žiniomis Šiaulių kalėjime buvo kalinama 360 kalinių).³²⁵ Pagal NKVD planus Šiaulių kalėjimo kaliniai turėjo būti evakuojami į Gorkio srities kalėjimus. 1941 m. birželio 25 d. sovietai iš kalėjimo išvežė 100 politinių kalinių. NKVD duomenimis, į Sovietų Sąjungos gilumą iš viso buvo išvežta 315 Šiaulių kalėjimo kalinių.³²⁶

Vokiečių okupacijos metais ŠSDK (Trakų g. 10) buvo įsikūręs 25 282 m² sklype. Kalėjimo kompleksą sudarė 10 įvairių mūrinių ir medinių pastatų. Senojo kalėjimo teritorijoje (Vilniaus g. 96) stovėjo 5 mūriniai ir mediniai pastatai. Be to, kalėjimui priklausė žemės ūkio sklypas (40,02 ha) Dainų kaime ir sklypas daržams (0,2047 ha) mieste (Varpo g. 42).³²⁷ 1941 m. rudenį kalėjimas turėjo 5668,47 kubinius metrus patalpų. Skaičiuojant vienam kaliniui po 9 kubus, kalėjime galėjo normaliai sutilpti 630 suimtųjų. Politiniai ir kriminaliniai kaliniai buvo laikomi atskirose kamerose. Be to, kalėjime buvo kalinami ir tardomieji, ir nuteistieji kaliniai. Jie buvo laikomi vokiečių ir lietuvių saugumo policijos, vokiečių žandarmerijos ir kitų represinių organų žinioje. Pirmuoju Šiaulių kalėjimo viršininku 1941 m. birželio pabaigoje tapo Juozas Brejeris. Jį į šias pareigas paskyrė Šiaulių miesto vokiečių karo komendantas. Pasak Brejerio, jo žinioje buvo kriminaliniai kaliniai, o politiniai kaliniai ir žydai

³²² VMK viršininko 1941 12 13 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 9, l. 14.

³²³ VMK viršininko 1941 12 20 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 9, l. 15.

³²⁴ Kalėjimų inspektoriaus 1942 01 10 d. raštas VMK viršininkui, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 152; VSDK viršininko įsakymas Nr. 20 (1942 01 20), *ibid.*, b. 22, l. 92.

³²⁵ Žinios apie politinių kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose bolševikų okupacijos metu, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 59.

³²⁶ Politinių kalinių 1941 06 25 d. išvežtų iš Šiaulių kalėjimo sąrašas, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 37, l. 23-24; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 114.

³²⁷ Teisingumo vadybos ir jai priklausančių įstaigų žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 4, l. 6 a. p.

buvo SS dalinio žinioje. Praėjus kelioms savaitėms nuo karo pradžios, SS dalinio vadas atsiuntė kalėjimo tarnautojams 12 šautuvų ir įsakė paskirti 12 prižiūrėtojų žydams šaudyti. J. Brejeris atsisakė vykdyti esesininko įsakymą motyvuodamas tuo, kad Lietuvos Respublikos kalėjimų statutas griežtai draudė kalėjimo tarnautojams šaudyti mirties bausme nuteistus kalinius. Tuomet SS karininkas įsakė J. Brejeriui vykti į Kauną pas teisingumo ministrą (M. Mackevičių) ir gauti leidimą šaudyti žydų tautybės piliečius. Nuvykęs į Kauną, J. Brejeris teisingumo ministru papasakojo apie susidariusią padėtį, ir šis patarė jam pasilikti kelias dienas Kaune ir laukti, kol padėtis pasikeis. Grįžęs į Šiaulius, J. Brejeris kelias dienas slapstėsi. Vokiečių pareigūnas tuo metu išvyko į Rygą, ir taip J. Brejeris išvengė jam grėsusios bausmės bei apsaugojo kalėjimo tarnautojus nuo nusikaltimo vykdymo. 1941 m. spalio 1 d. J. Brejeris buvo paskirtas eiti Švenčionių kalėjimo viršininko pareigas.³²⁸ Beveik visą vokiečių okupacijos laikotarpį Šiaulių kalėjimo viršininku buvo Antanas Virkutis. Į šias pareigas jis buvo paskirtas Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu nuo 1941 m. spalio 1 d. Tuo pačiu įsakymu kalėjimo sekretoriumi buvo paskirtas Aleksas Bajoriūnas, ūkio vedėju Adolfas Petravičius, buhalteriu Antanas Girčys, dirbtuvių vedėju Povilas Balakauskas, gydytoju Edmundas Bortkevičius.³²⁹ Kalėjimo kapelionu 1942 m. vasario 1 d. buvo paskirtas kunigas Vladas Požela. Šias pareigas jis ėjo iki 1943 m. gegužės 1 d.³³⁰ Kalėjimo kapeliono pastangomis buvo sutvarkyta bolševikų valdymo metu sunaikinta kalėjimo koplyčia. Už šį darbą V. Požela gavo tarnybinę kalėjimo viršininko padėką.³³¹ Kalėjimo tarnautojų skaičius nuolatos keitėsi. 1942 m. birželio 6 d. žiniomis ŠSDK dirbo 96 tarnautojai, tarp jų 65 prižiūrėtojai.³³² 1942 m. lapkričio 25 d. ŠSDK dirbo 157 tarnautojai, tarp jų 105 prižiūrėtojai.³³³

Nuo pat vokiečių okupacijos pradžios ŠSDK veikė sovietų karo belaisvių stovykla, dėl to didžiąją patalpų dalį užėmė karo belaisviai. 1941 m. vasarą ir rudenį karo belaisviai buvo laikomi kalėjimo kameroose ir kieme po atviru dangumi. Jie gaudavo labai mažai maisto ir dėl to netrukus prasidėjo ligos ir mirtys. Beveik kiekvieną dieną

³²⁸ J. Brejerio 1952 08 22 d. skundas SSRS Aukščiausiajam Teismui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23875/3, l. 338; Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 603 (1941 10 15 d.), LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 1, l. 891 a. p.

³²⁹ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 10 15 d. įsakymas Nr. 602, *ibid.*, f. R-624, ap. 2, b. 1, l. 891 a. p.; J. Poškaus 1976 08 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1239, l. 4-5.

³³⁰ Teisingumo gen. tarėjo 1942 02 14 d. įsakymas Nr. 44, *ibid.*, ap. 4, b. 22, l. 204; ap. 2, b. 34, l. 215.

³³¹ ŠSDK viršininko 1941 11 18 d. įsakymas Nr. 310, *ibid.*, ap. 4, b. 23, l. 187.

³³² ŠSDK viršininko 1942 06 06 d. raštas Teisingumo vadybai, *ibid.*, ap. 1, b. 69, l. 3.

³³³ Kalėjimų departamento direktoriaus 1942 11 27 d. raštas Generaliniam komisarui Kaune, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 1.

iš kalėjimo į miesto rusų kapines buvo išvežami mirusių belaisvių lavonai. Belaisvius saugojo vokiečių karininkų vadovaujamas ukrainiečių policijos būrys. Kalėjimo tarnautojai su belaisviais jokių reikalų neturėjo.³³⁴ Kalėjimų departamento direktorius B. Aušrotas 1941 m. rugsėjo pabaigoje inspektavo Panevėžio ir Šiaulių kalėjimus ir apie juos raportavo Teisingumo generaliniam tarėjui: “[...] Šiaulių kalėjime yra įsteigta bolševikų belaisvių paskirstymo punktas. Kone visas kalėjimo patalpas yra užėmę šiam tikslui ir, atrodo, kalėjimo patalpas nesirengia greit apieiti“.³³⁵ Iki Šiaulių geto įsteigimo 1941 m. rugpjūčio mėn. ŠSDK buvo masiškai kalinami ir miesto žydai. Jie buvo atvežami į kalėjimą vokiečių kareivių ir laikomi vokiečių saugumo policijos žinioje. Į kalėjimą buvo uždaromi ne tik žydų vyrai, bet ir moterys bei seneliai. Iš kalėjimo žydai buvo išvežami grupėmis po kelias dešimtis žmonių sušaudyti. Kalėjimo tarnautojai žydų konvojavime į šaudymo vietas nedalyvaudavo. Žydus išveždavo vokiečiai ir lietuvių policininkai. Po geto įsteigimo kalėjime esančių žydų skaičius labai sumažėjo.³³⁶ Yra žinoma, jog 1942 m. balandžio 14 d. ŠSDK buvo kalinami 58 žydų tautybės suimtieji.³³⁷

1941 m. spalio 31 d. žiniomis kalėjime sėdėjo 115 kalinių, tarp jų 7 žydai. Kaliniai buvo laikomi vokiečių bei lietuvių saugumo policijos žinioje arba apskrities viršininko žinioje. Kalėjime tuomet dirbo 57 prižiūrėtojai. Kalėjimo viršininkas savo 1941 m. spalio 31 d. rašte Kalėjimų departamentui rašė, kad į kalėjimą siunčiamų suimtųjų raštuose nėra nurodyta kuo jie kaltinami, todėl jis manęs, kad 95 % suimtųjų yra komunistai.³³⁸ Nuo vokiečių okupacijos pradžios iki 1941 m. gruodžio 31 d. į ŠSDK buvo patalpinti 1774 vyrai ir 46 moterys, iš kalėjimo išleista 1735 vyrai ir 34 moterys. Per šį laikotarpį kalėjime mirė trys suimtieji.³³⁹ 1941 m. gruodžio 1 d. ŠSDK kalėjo 105 suimtieji (95 vyrai ir 10 moterų).³⁴⁰ 1941 m. gruodžio mėn. į Šiaulių kalėjimą buvo priimta 31 naujas kalinys, tarp jų 4 politiniai kaliniai vyrai. 1942 m. sausio 1 d. kalėjime liko 112 kalinių (96 vyrai ir 16 moterų). Per mėnesį mirė 3 kaliniai, ligoninė buvo paguldyti 22 sergantys kaliniai, iš ligoninės buvo išleisti 3 pasveikę kaliniai.³⁴¹

³³⁴ J. Poškaus 1976 08 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1239, l. 5.

³³⁵ B. Aušroto 1941 10 01 d. raportas Teisingumo gen. tarėjui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 174.

³³⁶ J. Poškaus 1976 08 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1239, l. 5-6.

³³⁷ ŠSDK viršininko įsakymas Nr. 102 (1942 04 14), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 172.

³³⁸ ŠSDK viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 44.

³³⁹ Kalinių judėjimas ŠSDK 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

³⁴⁰ Suimtųjų skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėn., LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 62.

³⁴¹ Žinios apie kalinių judėjimą ŠSDK 1941 m. gruodžio mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 143-144.

1942 m. sausio mėn. į Šiaulių kalėjimą buvo priimta 18 naujų kalinių. Per mėnesį mirė 5 kaliniai, į kalėjimo ligoninę buvo paguldyti 46 kaliniai, iš ligoninės išleista 17 pasveikusių kalinių. 1942 m. vasario 1 d. kalėjime buvo 98 kaliniai.³⁴² 1942 m. gegužės 30 d. žiniomis ŠSDK sėdėjo 285 kaliniai (119 kriminalinių ir 64 politiniai).³⁴³ 1942 m. liepos 1 d. Šiaulių kalėjime buvo 209 kaliniai, tarp jų 49 politiniai. Per liepos mėn. į kalėjimą buvo pasodinti 114 naujų kalinių. 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 214 suimtųjų. Tą patį mėn. kalėjime mirė 1 kalinys, į ligoninę buvo priimta 2 sergantys kaliniai, iš ligoninės buvo išleisti 2 pasveikę kaliniai.³⁴⁴ 1942 m. rugpjūčio 21 d. žiniomis Šiaulių kalėjime buvo kalinami 167 tardomieji kaliniai (tarp jų 49 politiniai), 17 kalinių nubaustų sunkiųjų darbų kalėjimu, 49 kaliniai nubausti paprastu kalėjimu, 4 kaliniai nubausti areštu ir administracine bauda, iš viso-237 kaliniai (201 vyras ir 36 moterys).³⁴⁵

1942 m. rugsėjo 26 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 63 lietuvių ir žydų tautybės kaliniai.³⁴⁶ 1942 m. lapkričio 28 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduotas lenkų tautybės kalinys Tadeušas Chmelievskis ir žydas Zygfrydas Roemannas.³⁴⁷ 1942 m. gruodžio 23 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 7 lietuvių tautybės kaliniai.³⁴⁸

Šiaulių kalėjimo kaliniai taip pat buvo perkelti į kitus kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas. 1942 m. birželio 10 d. į Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklą buvo išvežta 10 suimtųjų, 1942 m. spalio 9 d.-16 suimtųjų.³⁴⁹

1943-1944 metais į Šiaulių kalėjimą buvo uždaroma vis daugiau antifašistinio pasipriešinimo dalyvių ir rėmėjų, įvairias prievoles ir mobilizacijas sabotuojančių kaimo ir miesto gyventojų. 1943 m. gegužės mėnesį Šiaulių apskrities Tryškių valsčiuje buvo vykdoma baudžiamoji akcija prieš sovietų partizanus ir pabėgusius karo belaisvius remiančius kaimų gyventojus. Akcijos metu policija suėmė 43 asmenis, 6 suimtieji (dauguma rusai) buvo tuoj pat sušaudyti, 12 uždaryti į Šiaulių

³⁴² Žinios apie kalinių judėjimą ŠSDK 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 113-113 a. p.

³⁴³ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1942 05 30 d., *ibid.*, b. 29, l. 64.

³⁴⁴ Žinios apie kalinių judėjimą ŠSDK 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 85-85 a. p.

³⁴⁵ 1942 08 21 d. žinios apie ŠSDK kalinius, *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 82.

³⁴⁶ ŠSDK viršininko 1942 09 28 d. įsakymas Nr. 262, *ibid.*, b. 20, l. 194.

³⁴⁷ ŠSDK viršininko 1942 11 29 d. įsakymas Nr. 321, *ibid.*, ap. 4, b. 23, l. 193.

³⁴⁸ ŠSDK viršininko 1942 12 23 d. įsakymas Nr. 245, *ibid.*, ap. 4, b. 23, l. 208.

³⁴⁹ ŠSDK viršininko įsakymai Nr. 160 ir Nr.273, *ibid.*, ap. 4, b. 21, l. 194; b. 23, l. 162.

kalėjimą, 25 išpėti ir paleisti į laisvę. Be to, šios akcijos metu buvo sugauti 2 ginkluoti buvę karo belaisviai, kurie nedelsiant buvo sušaudyti.³⁵⁰

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) Šiaulių kalėjime vidutiniškai buvo kalinama 600 kalinių, į kalėjimą per šį laikotarpį buvo patalpinti 2538 nauji kaliniai.³⁵¹ 1944 m. kovo 1 d. ŠSDK buvo laikoma 719 kalinių, t. y. dvigubai daugiau negu turėjo būti kalinama pagal suimtiesiems skirtas ploto normas.³⁵²

Ligos ir mirtys. 1941 m. gruodžio mėn. ŠSDK kilo šiltinės epidemija (thypus exantematicus). Gruodžio 11 d. nuo šiltinės miesto ligoninėje mirė vokiečių saugumo policijos žinioje laikytas kalinys Pranas Drobniauskas.³⁵³ Tą pačią dieną šiltine sirgo 8 kaliniai. Dėl patalpų stokos sergančių kalinių nebuvo galima laikyti atskirose kameroose, be to, nebuvo galimybės atlikti patalpų dezinfekciją. Tai sudarė sąlygas ligos plitimui ir naujoms mirtims.³⁵⁴ Kalėjimo viršininkas prašė Kalėjimų departamento atsiųsti į ŠSDK du medicinos felčerius, kadangi susirgo kalėjimo gydytojas Edmundas Bortkevičius ir felčeris Juozas Paulavičius.³⁵⁵ 1941 m. gruodžio 23 d. nuo dėmėtosios šiltinės mirė kalinys Petras Ankudavičius.³⁵⁶ 1941 m. gruodžio 30 d. kalėjimo ligoninėje nuo dėmėtosios šiltinės mirė vokiečių saugumo policijos žinioje laikytas kalinys Pranas Zubavičius.³⁵⁷ Šiltinės epidemija Šiaulių kalėjime vis labiau plėtėsi. 1942 m. sausio 7 d. kalėjimo ligoninėje nuo dėmėtosios šiltinės mirė kalinė Juzefa Petravičiūtė-Vitkienė.³⁵⁸ 1942 m. sausio 5 d. nuo dėmėtosios šiltinės mirė vokiečių saugumo policijos žinioje laikytas kalinys Pranas Kanaitis.³⁵⁹ Iki 1942 m. sausio 9 d. mirė 5 kaliniai ir 6 kalėjimo tarnautojai. Tą dieną dėmėtąja šiltine sirgo 23 kaliniai ir dar 25 asmenys buvo įtariamai sergančiais. Kovai su epidemija trūko ne tik patalpų, bet ir medicininio personalo. Manyta, kad epidemija kilo tarp ypatingai sunkiose sąlygose kalėjusių sovietų karo belaisvių, o po to išplito visame kalėjime. Dėl to ŠSDK vadovybė per Teisingumo generalinį tarėją prašė generalinio komisaro Kaune, kad karo belaisvių stovykla iš kalėjimo patalpų būtų iškelta, priešingu atveju,

³⁵⁰ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. gegužės mėnesio ataskaita, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 105.

³⁵¹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

³⁵² LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 19.

³⁵³ ŠSDK viršininko 1941 12 11 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 21.

³⁵⁴ ŠSDK viršininko 1941 12 12 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 9, l. 22.

³⁵⁵ ŠSDK viršininko 1941 12 29 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 26.

³⁵⁶ ŠSDK viršininko 1941 12 24 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 25.

³⁵⁷ ŠSDK viršininko 1941 12 30 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 9, l. 27.

³⁵⁸ ŠSDK viršininko 1942 01 07 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 174.

³⁵⁹ ŠSDK viršininko 1942 01 07 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 175.

kalėjimą reikėtų iš vis uždaryti.³⁶⁰ 1942 m. sausio 17 d. kalėjimo ligoninėje nuo plaučių uždegimo mirė politinis kalinys Stasys Žukauskas. Vokiečių saugumo policijos jis buvo nuteistas kalėti 10 mėnesių ir į kalėjimą buvo uždarytas 1941 m. rugpjūčio 27 d.³⁶¹ 1942 m. sausio 20 d. nuo dėmėtosios šiltinės mirė kalinys Jurgis Džiugis.³⁶² 1942 m. sausio 22 d. kalėjimo ligoninėje nuo dėmėtosios šiltinės mirė vokiečių saugumo policijos žinioje laikytas Leonas Milvidas.³⁶³ Tiksliai šiltinės epidemijos pabaigos data nėra žinoma. Archyve yra išlikęs Šiaulių kalėjimo viršininko 1942 m. balandžio 16 d. raštas, kuriame jis praneša Kalėjimų departamentui, jog kalėjime “šiltinės epidemija jau nebesiaučia ir jos pavojus galutinai praėjęs”.³⁶⁴ Lyginant su kitais Lietuvos kalėjimais ŠSDK šiltinės epidemija palietė bene skaudžiausiai. Kalinių ir kalėjimo tarnautojų mirtingumas epidemijos metu buvo itin didelis. Tačiau ir vėlesniu laiku nebuvo išvengta kalinių mirčių nuo kitų ligų arba nuo tardymų metu patirtų sužalojimų. 1942 m. balandžio 5 d. miesto ligoninėje nuo smegenų uždegimo mirė saugumo policijos žinioje laikyta kalinė Ona Maželienė.³⁶⁵ 1942 m. birželio 1 d. nuo anemijos ir ūminio endokardito mirė žydų tautybės kalinys Samuelis Gružinskas. Jis buvo laikomas vokiečių saugumo policijos žinioje.³⁶⁶ 1942 m. birželio 10 d. nuo plaučių tuberkuliozės mirė kalinys Leonas Čiupyla.³⁶⁷ 1942 m. gruodžio 7 d. kalėjimo ligoninėje nuo tuberkuliozės mirė kalinys Bolis Gasparavičius.³⁶⁸

Panevėžio kalėjimas. Sovietų okupacijos metais Panevėžio kalėjime buvo kalinami 104 politiniai kaliniai. 1941 m. birželio 20 d. NKVD žiniomis Panevėžio kalėjime buvo 271 kalinys. Karo pradžioje enkavėdistai iš Panevėžio kalėjimo išvežė 311 suimtųjų. 1941 m. liepos 6 d. traukinys su Panevėžio kaliniais atvyko į Čkalovo srities (dab. Orenburgo) Sol Ilecko miestą.³⁶⁹

³⁶⁰ Teisingumo generalinio tarėjo 1942 01 10 d. raštas vokiečių prokurorui Kaune, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 170-170 a. p.

³⁶¹ ŠSDK viršininko 1942 01 17 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 169.

³⁶² ŠSDK viršininko 1942 01 21 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 168.

³⁶³ ŠSDK viršininko 1942 01 22 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 167.

³⁶⁴ ŠSDK viršininko 1942 04 16 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 28, l. 154.

³⁶⁵ ŠSDK viršininko 1942 04 05 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 28, l. 155.

³⁶⁶ ŠSDK viršininko 1942 06 01 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 147.

³⁶⁷ ŠSDK viršininko 1942 06 11 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 143.

³⁶⁸ ŠSDK viršininko 1942 12 08 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 28, l. 132.

³⁶⁹ Žinios apie politinių kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose bolševikų okupacijos metais, *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 59; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 116.

Vokiečių okupacijos metais kalėjimas buvo įsikūręs 10 152 m² sklype. Kalėjimo teritorijoje buvo 11 mūrinių pastatų.³⁷⁰ 1941 m. liepos 1 d. Panevėžio kalėjime buvo 747 kaliniai. Per liepos mėnesį į kalėjimą buvo patalpinti 1567 nauji kaliniai (beveik visi politiniai). Persiunčiamų kalinių kategorijai priklausė 860 sovietų karo belaisvių ir kolūkiečiai (pastarieji daugiausia buvo rusai). Pakeitus kardomąją priemonę iš kalėjimo per liepos mėnesį buvo paleista 1585 suimtieji. 1941 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 438 kaliniai. Mirusių ir pabėgusių kalinių per tą patį laikotarpį nebuvo.³⁷¹ 1941 m. lapkričio 1 d. žiniomis kalėjime dirbo 57 prižiūrėtojai ir buvo kalinami 111 suimtieji, tarp jų 18 kriminaliniai, 89 komunistai, 1 žydas ir 3 įtariami esant žydais. Pagal ploto normas kalėjimas buvo skirtas 350 asmenų, tačiau jame buvo galima sutalpinti 500-600 kalinių.³⁷² Kalėjimo viršininku 1941-1944 m. buvo Aleksas Jasaitis. Oficialiai eiti šias pareigas jis buvo paskirtas nuo 1941 m. liepos 5 d. Kalėjimo sekretoriumi tą pačią dieną buvo paskirtas Martynas Trušinskas.³⁷³ Panevėžio kalėjime taip pat buvo ir kapeliono pareigos. Jas nuo 1941 m. spalio 1 d. ėjo kunigas Alfonsas Sušinskas. Šias pareigas jis ėjo iki 1943 m. gegužės 1 d., kai visuose Lietuvos kalėjimuose buvo panaikinti kapelionų etatai.³⁷⁴ 1941 m. rugsėjo pabaigoje kalėjimą inspektavęs B. Aušrotas labai palankiai atsiliepė apie Panevėžio kalėjimą: “Panevėžio sunkiųjų darbų kalėjime buvo 105 kaliniai. Kalėjimas tvarkomas gerai. Visos patalpos švarios. Kalėjime yra gražios dirbtuvės, kurios kaip tik bus gautas apyvartos kapitalas bus paleistos į darbą. [...] “.³⁷⁵

1941 m. gruodžio 1 d. kalėjime buvo 100 kalinių. Per gruodžio mėn. į kalėjimą buvo priimtas 31 naujas kalinys, tarp jų 13 politinių. Šį mėnesį mirusių ir pabėgusių kalinių nebuvo. 1942 m. sausio 1 d. kalėjime liko 103 suimtieji.³⁷⁶ 1942 m. gegužės 30 d. žiniomis Panevėžio kalėjime sėdėjo 166 kaliniai (72 kriminaliniai ir 94 politiniai).³⁷⁷ 1942 m. liepos 1 d. Panevėžio kalėjime buvo 119 kalinių, tarp jų 46

³⁷⁰ Teisingumo vadybos įstaigų žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 4.

³⁷¹ Žinios apie kalinių judėjimą Panevėžio kalėjime 1941 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 167-168.

³⁷² Panevėžio kalėjimo viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 47.

³⁷³ Panevėžio kalėjimo 1942 03 13 d. tarnautojų sąrašas, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 267; Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 399 (1941 09 02), *ibid.*, ap. 1, b. 128, l. 41 a. p.

³⁷⁴ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 607 (1941 10 15), *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 890; Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 203 (1943 05 20), *ibid.*, b. 34, l. 268.

³⁷⁵ Kalėjimų departamento direktoriaus 1941 10 01 d. raštas Teisingumo generaliniam tarėjui, *ibid.*, b. 20, l. 174.

³⁷⁶ Žinios apie kalinių judėjimą Panevėžio kalėjime 1941 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 152-153.

³⁷⁷ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1942 05 30 d., *ibid.*, b. 29, l. 64.

politiniai. Per liepos mėn. į kalėjimą buvo pasodinti 82 nauji kaliniai. 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 139 kaliniai. Minėtu laikotarpiu mirė 1 kalinys.³⁷⁸

Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki 1941 m. gruodžio 31 d. į Panevėžio kalėjimą iš viso buvo patalpinta 4140 asmenų (3728 vyrai ir 412 moterų). Per tą patį laikotarpį iš kalėjimo buvo išleista 4037 asmenys (3633 vyrai ir 404 moterys). Iš viso kaliniai iškalėjo 44 211 dienų. Oficialiais duomenimis kalinių mirčių 1941 m. antrą pusmetį nebuvo užfiksuota.³⁷⁹

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis Panevėžio kalėjime buvo 111 kalinių, tarp jų net 85 kaliniai priklausė tardomųjų kategorijai. Tarp pastarųjų 53 suimtieji buvo politiniai, iš jų 32 buvo laikomi vokiečių saugumo policijos žinioje. Nuteistų kalinių kategorijai priklausantys kaliniai buvo pasiskirstę šitaip: 9 nubausti sunkiųjų darbų kalėjimu, 16 paprastu kalėjimu, 1 areštu ir administracine bauda.³⁸⁰ 1942 m. spalio 31 d. į Panevėžio kalėjimą buvo atsiųsti 26 Lukiškių kalėjimo kaliniai.³⁸¹

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) Panevėžio kalėjime vidutiniškai buvo kalinama 300 kalinių. Minėtu laikotarpiu į kalėjimą buvo pasodinta 1847 naujų kaliniai.³⁸² 1944 m. kovo 1 d. Panevėžio kalėjime buvo 412 kalinių.³⁸³ Originalių dokumentų apie Panevėžio kalėjimą yra išlikę labai nedaug, dėl to yra sunku ką nors konkrečiau pasakyti apie kalinimo sąlygas, kalinių maitinimo problemas, ligas ir mirties atvejus, kalinių išvežimą sušaudyti, į Vokietiją arba į kitus Lietuvos kalėjimus bei priverčiamojo darbo stovyklas.

1942 m. birželio 6 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 49 Panevėžio kalėjimo suimtieji (dauguma lietuviai ir rusai).³⁸⁴ 1942 m. rugpjūčio 5 d. vokiečių saugumui vėl perduota 17 kalinių (beveik visi lietuviai).³⁸⁵ Tačiau neturime žinių, kuo šių dviejų grupių suimtieji buvo kaltinami ir koks tolimesnis jų likimas. Kadangi jie buvo perduoti gestapui, didelė tikimybė, jog šie asmenys buvo sušaudyti. Nepatvirtintais duomenimis, 1942 m. lapkričio 5 d. iš Panevėžio kalėjimo į Pajuostę

³⁷⁸ Žinios apie kalinių judėjimą Panevėžio kalėjime 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 123-123 a. p.

³⁷⁹ Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

³⁸⁰ 1942 08 20 d. žinios apie Panevėžio kalėjimo kalinius, *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 120.

³⁸¹ VSDK 1942 m. kalinių registracijos knyga, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 77, l. 180-182.

³⁸² Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

³⁸³ Specialiosios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas Teisingumo gen. tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 19.

³⁸⁴ Panevėžio kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 121 (1942 06 06), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 226.

³⁸⁵ Panevėžio kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 171 (1942 08 06), *ibid.*, ap. 4, b. 20, l. 208.

buvo išvežti sušaudyti 9 kaliniai.³⁸⁶ 1942 m. gruodžio 4 d. į Pajuostę esą buvo išvežti sušaudymui 7 kalėjime laikyti sovietų karo belaisviai. 1943 m. kovo 3-4 dienomis vėl buvo išvežti sušaudymui 10 kalinių, tarp jų Augustas Gasiūnas iš Rokiškio apskrities, Jonas Gasiūnas, Kiburys ir kiti. 1943 m. kovo 19 d. į Pajuostę sušaudymui esą buvo išvežta dar 21 suimtasis.³⁸⁷

Tikriausiai kalinimo sąlygos Panevėžio kalėjime buvo reliatyviai lengvesnės negu kai kuriuose kituose Lietuvos kalėjimuose. Epidemijų čia nebuvo, o mirties atvejai buvo reti. 1942 m. birželio 28 d. nuo širdies ligos ir inkstų uždegimo mirė kalinys Feliksas Murka. Jis buvo nuteistas kalėti 4 metus sunkių darbų kalėjime.³⁸⁸ 1942 m. lapkričio 6 d. nuo širdies ligos ir bendro kūno nusilpimo mirė kalinys Juozas Trepulis. Jis buvo nuteistas pusantų metų sunkių darbų kalėjimo bausme.³⁸⁹

Kalinių pabėgimų pasitaikydavo ir Panevėžio kalėjime. 1942 m. lapkričio 27 d. iš kalėjimo pabėgo kalinys Ignas Petrusėvičius.³⁹⁰

Dėl dokumentų trūkumo nieko negalime pasakyti apie Panevėžio kalėjimo veikimo paskutinius mėnesius ir kalinių evakuaciją.

Marijampolės kalėjimas. Iki nacių-sovietų karo bolševikai Marijampolės kalėjime kalino 290 politinių kalinių. Iš viso kalėjime karo išvakarėse buvo 358 suimtieji.³⁹¹ Karo pradžioje iš Marijampolės kalėjimo išsilaisvino 232 politiniai kaliniai ir NKVD nepavyko Marijampolės kalėjimo kalinių išvežti į Rusiją.³⁹²

Vokiečių okupacijos metais kalėjimas užėmė 19 500 m² plotą, kuriame buvo 11 mūrinių ir medinių pastatų. Be to, kalėjimas turėjo pagalbinius žemės sklypus Kvietišio dvare ir Degučių kaime (Marijampolės apskritis).³⁹³ Pagal kaliniams skirtas ploto normas kalėjime turėjo būti kalinami 237 kaliniai, tačiau šių normų nebuvo laikomasi. Štai 1944 m. kovo 1 d. kalėjime sėdėjo 323 kaliniai.³⁹⁴ Beveik visą vokiečių okupacijos laikotarpį Marijampolės kalėjimui vadovavo Leonas Antanas Šeštokaitis. Oficialiai į šias pareigas jis buvo paskirtas 1941 m. spalio 1 d.

³⁸⁶ Atsiminimai ir pergyvenimai iš kalėjimų ir konclagerių, LYA, f. 1, ap. 1, b. 53, l. 39.

³⁸⁷ Ibid., l. 40.

³⁸⁸ Panevėžio kalėjimo viršininko 1942 06 29 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 185.

³⁸⁹ Panevėžio kalėjimo viršininko 1942 11 06 d. raštas Kalėjimų departamentui, ibid., ap. 4, b. 28, l. 176.

³⁹⁰ Panevėžio kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 265 (1942 11 27), ibid., ap. 4, b. 23, l. 234 a. p.

³⁹¹ Žinios apie politinių kalinių skaičių bolševikų okupacijos metu, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 59; ibid., l. 56-57.

³⁹² Marijampolės kalėjimo viršininko 1941 08 08 d. raštas Kauno SDK viršininkui, ibid., f. R-731, ap. 4, b. 37, l. 1-8; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 114.

³⁹³ Teisingumo vadybai priklausančių žemės sklypų ir trobesių sąrašas, ibid., f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 6.

Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu. Tą pačią dieną kalėjimo ūkio vedėju buvo paskirtas Jonas Baucė, dirbtuvių vedėju-Stasys Nagevičius.³⁹⁵ 1944 m. balandžio 1 d. kalėjimo viršininku buvo paskirtas buvęs Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininko pavaduotojas Jurgis Bendoravičius.³⁹⁶ 1941 m. vasarą kalėjimo viršininko pavaduotoju dirbo Bronius Čėsna, buhalteriu Juozas Dumčius. Prižiūrėtojų tuomet buvo apie 30 žmonių.³⁹⁷ 1941 m. spalio 31 d. kalėjime dirbo 58 prižiūrėtojai.³⁹⁸ 1942 m. lapkričio mėn. Marijampolės kalėjime iš viso dirbo 88 tarnautojai.³⁹⁹ 1942 m. kalėjimo sekretoriumi dirbo Vytautas Žukauskas, gydytoju Vladas Lelevičius, kapelionu Jeronimas Valaitis.⁴⁰⁰

Marijampolės kalėjime daugiausia buvo kalinami Pietų Lietuvos apskričių (Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių, Lazdijų) gyventojai. Vokiečių okupacijos pradžioje kalėjime dažniausiai buvo kalinami komunistai, buvę sovietiniai pareigūnai ir žydai. Pagal liudininkų parodymus, komunistai ir žydai iš kalėjimo nedidelėmis grupėmis buvo vežami sušaudyti.⁴⁰¹ 1941 m. liepos pradžioje iš kariuomenėje tarnavusių Marijampolės policininkų buvo sudarytas ypatingos paskirties būrys. Būrį organizavo Marijampolės apskrities viršininko pavaduotojas kapitonas Vladas Klimavičius. Jo pavaduotoju tapo Povilas Giržadas. Būryje buvo apie 20 policininkų. Šis būrys buvo įsteigtas vykdyti nacių režimo priešų areštus ir egzekucijas.⁴⁰² Pirmomis liepos dienomis V. Klimavičiaus vadovaujamas ypatingos paskirties būrys iš Marijampolės kalėjimo paėmė apie 20 žydų vyrų ir juos nuvarė į šalia Marcinkalnio kaimo esantį slėnį. Ten prie Šešupės suimtuosius sušaudė vokiečiai. Ypatingojo būrio policininkai buvo apsupę žudynių vietą ir po kalinių sušaudymo užkasė jų lavonus.⁴⁰³ Netrukus po šio įvykio (liepos mėn. pirmoje pusėje) ypatingojo būrio policininkai iš Marijampolės kalėjimo paėmė keliasdešimt žydų vyrų ir juos sunkvežimiu nuvežė į už miesto esantį mišką (Kauno kryptimi). Visus atvežtus kalinius vėl sušaudė

³⁹⁴ Žinios apie kalėjimų talpą ir suimtųjų skaičių 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

³⁹⁵ Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 605 (1941 10 15), LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 1, l. 891 a. p.

³⁹⁶ Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 150 (1944 03 30), *ibid.*, ap. 2, b. 37, l. 98.

³⁹⁷ Felikso Aušiušos 1949 06 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15515, l. 88-90.

³⁹⁸ Marijampolės kalėjimo viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 46.

³⁹⁹ Marijampolės kalėjimo tarnautojų 1942 m. lapkričio mėn. algų išmokėjimo lapas, *ibid.*, ap. 1, b. 75, l. 1-4.

⁴⁰⁰ Marijampolės kalėjimo viršininko 1942 04 21 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 274.

⁴⁰¹ F. Aušiušos 1949 06 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15515, l. 92-93.

⁴⁰² P. Giržado 1948 08 05 d. tardymo protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 1110, l. 43.

⁴⁰³ *Ibid.*, l. 44; P. Giržado 1950 01 06 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 18251/3, l. 137; J. šalčiūno 1950 06 02 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 37.

vokiečių kareiviai, o ypatingojo būrio policininkai saugojo žudynių vietą. K. Jägerio raporte pažymėta, jog 1941 m. liepos 7 d. Marijampolėje buvo sušaudyta 32 žydai, o liepos 8 d.-14 žydų ir 5 komunistai.⁴⁰⁴ Panašiu laiku (apytikriai liepos viduryje) ypatingojo būrio policininkai iš Marijampolės kalėjimo paėmė 8-10 lietuvių tautybės sovietinius aktyvistus ir juos nuvežė į Šunskų giraitę (apie 6 km nuo Marijampolės Šunskų kryptimi). Čia atvežtuosius sušaudė vokiečiai, o ypatingojo būrio policininkai stovėjo sargyboje. K. Jägerio raporte pažymėta, jog Marijampolėje 1941 m. liepos 14 d. buvo sušaudytas 21 žydas, 1 rusas ir 9 lietuviai komunistai.⁴⁰⁵ 1941 m. rugpjūčio mėn. vokiečių komendanto įsakymu Marijampolės žydai buvo suvaryti į kareivines. Čia buvo įsteigtas getas į kurį buvo gabenami ir Marijampolės apskrities žydai. Marijampolės kalėjime kalinamų žydų skaičius labai sumažėjo. 1941 m. rugsėjo 1 d. visi gete buvusieji žydai buvo sušaudyti- iš viso 5090 žmonių.⁴⁰⁶

1941 m. lapkričio 1 d. kalėjime buvo laikomi 229 suimtieji, tarp jų 1 žydas, 171 komunistas, 46 kriminaliniai ir 11 karo belaisvių. Be to, vokiečių žinioje buvo dar 280 karo belaisvių.⁴⁰⁷ 1941 m. gruodžio 1 d. kalėjime buvo laikoma 212 kalinių. 1941 m. gruodžio mėn. į kalėjimą buvo patalpinti 29 nauji kaliniai, tarp jų 18 politinių. Šį mėnesį mirusių ir pabėgusių kalinių nebuvo, į ligoninę buvo paguldyti 26 sergantys kaliniai, iš ligoninės išleista 17 pasveikusių kalinių. 1942 m. sausio 1 d. kalėjime liko kalėti 167 suimtieji.⁴⁰⁸

Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki 1941 m. gruodžio 31 d. į Marijampolės kalėjimą buvo pasodinta 1432 kaliniai (1308 vyrai ir 124 moterys). Šiuo laikotarpiu suimtieji iš viso iškalėjo 47 832 dienas. Iš kalėjimo buvo išleista 1262 kaliniai (1151 vyrai ir 111 moterys). Per antrą 1941 m. pusmetį mirė 2 kaliniai.⁴⁰⁹ 1941 m. spalio 1 d. kalėjimo ligoninėje nuo skrandžio žaizdos mirė kalinys Jonas Astrauskas. Jis buvo nuteistas pusantrų metų sunkiųjų darbų kalėjimo bausme.⁴¹⁰ 1941 m. lapkričio 20 d. kalėjimo

⁴⁰⁴ A. Žukelio 1944 10 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45664/3, l. 18; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

⁴⁰⁵ P. Giržado 1948 08 05 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1110, l. 45; J. Šalčiūno 1950 06 02 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 18251/3, l. 37; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

⁴⁰⁶ V. Buvelskio 1965 02 09 d. paaiškinimas Kapsuko raj. KGB poskyriui, *ibid.*, ap. 47, b. 458, l. 282; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

⁴⁰⁷ Marijampolės kalėjimo viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 46.

⁴⁰⁸ Žinios apie kalinių judėjimą Marijampolės kalėjime 1941 m. gruodžio mėn., LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 171-172.

⁴⁰⁹ Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 31 d., LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁴¹⁰ Marijampolės kalėjimo viršininko 1941 10 01 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 32.

ligoninėje nuo plaučių ligos ir širdies nusilpimo mirė kalinys Levantis Šulga. Jis buvo laikomas saugumo policijos Marijampolės apygardos viršininko žinioje už komunistinę veiklą.⁴¹¹ Mirties atvejų pasitaikydavo ir vėlesniais metais. 1942 m. vasario 23 d. kalėjimo ligoninėje dėl nusilpimo mirė kalinys Pranas Šimančikas.⁴¹²

1942 m. sausio mėn. į Marijampolės kalėjimą buvo patalpinti 21 nauji kaliniai. 1942 m. vasario 1 d. kalėjime buvo 160 kalinių. Sausio mėnesį mirties ir pabėgimo atvejų nebuvo, į kalėjimo ligoninę buvo paguldyti 6 kaliniai, iš ligoninės išleista 16 pasveikusių kalinių.⁴¹³ 1942 m. gegužės 30 d. kalėjime buvo laikomi 172 kaliniai (89 kriminaliniai ir 73 politiniai).⁴¹⁴ 1942 m. liepos 1 d. Marijampolės kalėjime buvo kalinami 199 suimtieji, tarp jų 94 politiniai kaliniai. Liepos mėn. į kalėjimą buvo pasodinta 41 naujas kalinys. Šį mėnesį mirties atvejų tarp kalinių nebuvo. Į kalėjimo ligoninę buvo paguldytas 1 kalinys, iš ligoninės išleista 4 kaliniai. 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 169 kaliniai.⁴¹⁵

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) Marijampolės kalėjime vidutiniškai buvo kalinama 300 kalinių. Šiuo laikotarpiu į kalėjimą buvo patalpinta 1489 nauji kaliniai.⁴¹⁶

Už kalėjimo vidaus taisyklių pažeidimus kaliniai buvo baudžiami karceriu arba draudimu gauti maisto produktus iš artimųjų. 1942 m. spalio 29 d. gestapo žinion buvo perduota 10 lietuvių ir rusų tautybės kalinių. Tolimesnis jų likimas nėra žinomas.⁴¹⁷

Kalinių maitinimo būklė labai pasunkėjo 1943 m. gruodžio mėn., kai vokiečių valdžia uždraudė kalinių artimiesiems tiesiogiai perduoti maisto produktus. Kalėjimo administracija 1944 m. vasario 15 d. informavo Kalėjimų departamentą apie susidariusią padėtį: „Kaliniams skirta maisto norma-bado norma. Nei vienas žmogus, šiek tiek dirbantis ar net nedirbantis, bet nors mažiausiai judantis, iš tokio davinio gyventi negali ir turi badu mirti. Reikia turėti galvoj dar ir tai, kad ne visa norma yra

⁴¹¹ Marijampolės kalėjimo viršininko 1941 11 21 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 33.

⁴¹² Marijampolės kalėjimo viršininko 1942 02 25 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 208.

⁴¹³ Žinios apie kalinių judėjimą Marijampolės kalėjime 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 191-191 a. p.

⁴¹⁴ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1942 05 30 d., *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 64.

⁴¹⁵ Žinios apie kalinių judėjimą Marijampolės kalėjime 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 162-162 a. p.

⁴¹⁶ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio –lapkričio mėnesiais, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁴¹⁷ Marijampolės kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 249 (1942 10 30), *ibid.*, ap. 4, b. 23, l. 247.

kaliniams atiduodama, pav. vietoj mėsos ir riebalų duoda tik kaulus iš kurių nauda maža.

Anksčiau kaliniai buvo gana sveiki ir darbingi, nes tam tikras maisto kiekis buvo leista atsinešti iš laisvės, kuris papildė gautąjį kalinio davinį. Dabar atėmus papildomą iš laisvės atneštą maistą, kalinių darbingumas visiškai krito, sveikata silpnėja. [...] Toliau maitinant kalinius tokiu daviniu, padidinsim kapinynų skaičių, o geriausiu atveju, tai iš kalėjimų išleisime paliegelius, džiovininkus ir kitokius nešančius kraštui didžiausią naštą ir sau nelaimę”.⁴¹⁸

Dokumentų apie Marijampolės kalėjimo veiklos 1944 m. pirmą pusmetį beveik neišliko. Tėra žinoma, kad priartėjus frontui, 1944 m. liepos 18 d. Marijampolės kalėjimo kaliniai buvo paleisti į laisvę.⁴¹⁹

Utenos apskrities arešto namai. 1941 m. birželio 20 d. Utenos kalėjime buvo kalinami 109 suimtieji. Prasidėjus karui, enkavėdistams nepavyko Utenos kalinių išvežti į Rusijos gilumą.⁴²⁰

Oficialiai Utenos kalėjimas buvo vadinamas arešto namais, tačiau realybėje jis mažai skyrėsi nuo kitų Lietuvos kalėjimų, išskyrus Vilniaus ir Kauno. Vokiečių okupacijos metais Utenos arešto namai (toliau UAN) buvo įsikūręs 2 538 m² žemės sklype Utenos mieste. Kalėjimo rajone stovėjo 7 mūriniai ir mediniai pastatai. Be to, kalėjimas turėjo 4001 m² sklypą daržams Utenos mieste ir 9 ha žemės ūkio sklypą Aleksandruvkos vienkiemyje.⁴²¹ Pirmosios sovietų okupacijos metais UAN buvo kalinti 378 politiniai kaliniai. 1941 m. birželio 22 d. Utenos kalėjime buvo kalinami 109 kaliniai.⁴²²

Pirmuoju Utenos kalėjimo viršininku tapo mokytojas Jonas Baltuška. Eiti šias pareigas jam pasiūlė tuometinis Utenos policijos viršininkas Malinauskas. Kalėjimo viršininku Baltuška dirbo nuo 1941 m. birželio 29 d. iki liepos 24 d.⁴²³ Iš kalėjimo viršininko pareigų jis buvo atleistas esą dėl to, kad jo motina buvo žydė. J. Baltuškos vadovavimo laikotarpiu kalinių šaudymo atvejų nebuvo. J. Baltušką kalėjimo

⁴¹⁸ Specialiosios komisijos 1944 03 30 d. pranešimas Teisingumo gen. tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 15.

⁴¹⁹ R. Zizas, *op. cit.*, p. 112.

⁴²⁰ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 114.

⁴²¹ Teisingumo vadybai priklausančių žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 7-8.

⁴²² Žinios apie politinių kalinių skaičių bolševikų okupacijos metu, LCVA, f.R-624, ap. 4, b. 29, l. 59; Buvusių namuose suimtiesiems kalinių skaičius 1941 06 22 d., *ibid.*, b. 29, l. 56.

⁴²³ J. Baltuškos 1945 02 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13724/3, l. 31.

viršininko pareigose nuo 1941 m. liepos 24 d. pakeitė Kazys Surgautas.⁴²⁴ Eiti šias pareigas K. Surgautui pasiūlė Utenos miesto vokiečių komendantas.⁴²⁵ 1943 m. birželio 1 d. UAN viršininku buvo paskirtas buvęs Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo vyr. valdininkas Juozas Ručys. Šias pareigas jis ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos.⁴²⁶ 1942 m. lapkričio mėn. Utenos kalėjime dirbo 27 tarnautojai, tarp jų 19 prižiūrėtojų.⁴²⁷

Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis į UAN masiškai buvo sodinami buvę sovietiniai pareigūnai, komunistai, komjaunuoliai ir žydai. 1941 m. vasaros pabaigoje suimtųjų skaičius labai išaugo dėl to, kad į kalėjimą masiškai buvo uždaromi žydai. Kaliniai netilpo kamerose ir nemažai jų buvo laikomi kalėjimo kieme po atviru dangumi. Tarp jų buvo moterų ir vaikų. Žydai buvo laikomi 1-2 dienas, iš jų vokiečių komendanto įsakymu buvo paimami viršutiniai drabužiai ir vertingesni daiktai. Suimtiems žydams kalėjime asmens bylos nebuvo vedamos. Išrengti žydai didelėmis grupėmis iš kalėjimo buvo varomi sušaudyti į Rašės mišką (apie 1 km nuo Utenos). Kalinius sušaudymui paimdavo policininkai ir pagalbiniai policininkai (baltaraiščiai). Jie taip pat pasiimdavo ir žydų drabužius.⁴²⁸ K. Surgauto liudijimu, iš Utenos kalėjimo žydai buvo vedami sušaudyti tris kartus, iš viso buvo išvesta sušaudyti apie 2500-2700 žydų.⁴²⁹ Pagal K. Jägerio raportą Utenoje žydai buvo žudomi tris kartus. 1941 m. liepos 31 d. buvo sušaudyti 235 žydų vyrai ir 16 moterų, 1941 m. rugpjūčio 7 d.- 483 vyrai ir 87 moterys. 1941 m. rugpjūčio 31 d. nužudyta 3782 Utenos ir Molėtų žydai.⁴³⁰ Be to, vokiečių komendanto įsakymu kalėjime 1941 m. buvo nušautas kalinys Rakauskas, 1942 m. Ovčnikovas ir vienas Čekoslovakijos pilietis. Nežydų tautybės kalinių šaudymai buvo ypatingai reti. Didžioji dalis 1941 m. vasarą suimtų nežydų tautybės kalinių tais pačiais metais buvo paleisti į laisvę. J. Baltuškos liudijimu, 1941 m. vasarą Utenos kalėjime buvo laikoma apie tūkstantį kalinių. Apie 400-500 nežydų tautybės suimtųjų Utenos komendanto įsakymu buvo paleisti į laisvę. Visi kalėjime buvę žydai buvo sušaudyti. Nuo 1941 m. rudens kalinių skaičius Utenos kalėjime labai sumažėjo. Už kalėjimo režimo pažeidimus suimtieji buvo baudžiami

⁴²⁴ Teisingumo ministro įsakymas Nr. 405 (1941 09 02), LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 128, l. 41 a. p.

⁴²⁵ K. Surgauto 1947 02 25 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18532, l. 15.

⁴²⁶ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 217 (1943 05 24), LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 34, l. 185.

⁴²⁷ Teisingumo vadybos 1942 11 27 d. raštas Generaliniui komisariui Kaune, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 1, 2.

⁴²⁸ K. Surgauto 1947 02 25 d., tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18532, l. 16-17.

⁴²⁹ K. Surgauto 1947 03 03 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 24.

⁴³⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133, 134.

karceriu iki 7 parų, draudimu gauti maisto produktus iš artimųjų ir kitomis bausmėmis. Į karcerį (cementinė kamera be šviesos) pasodintam kaliniui karštas maistas buvo duodamas kas antrą parą, duonos norma buvo 250 g. Kūno bausmės kaliniams nebuvo taikomos.⁴³¹

1941 m. lapkričio 1 d. Utenos kalėjime dirbo 17 prižiūrėtojų ir kalėjo 20 suimtųjų. Žydų kalinių tuomet jau nebuvo. Pagal kaliniams skirtas ploto normas kalėjime galėjo būti laikoma iki 130 suimtųjų.⁴³² 1941 m. lapkričio mėn. UAN buvo kalinama 31 kalinys.⁴³³ 1941 m. gruodžio 1 d. žiniomis Utenos kalėjime buvo 42 kaliniai, tarp jų 10 politinių ir 3 karo belaisviai. Per mėnesį laiko į arešto namus buvo priimta 27 nauji kaliniai, tarp jų 14 politinių. Šį mėnesį kalinių mirčių ir pabėgimų nebuvo užregistruota. Ambulatoriškai gruodžio mėn. buvo gydomi 34 kaliniai. 1942 m. sausio 1 d. UAN liko kalėti 42 suimtieji.⁴³⁴

Per 1941 m. antrą pusmetį (nuo liepos 1 d. iki gruodžio 31 d.) į Utenos kalėjimą iš viso buvo patalpinta 1173 (1113 vyrai ir 60 moterų) asmenys. Iš kalėjimo per tą patį laikotarpį buvo išleista 1124 suimtieji (1072 vyrai ir 52 moterys). Iš viso suimtieji šiame kalėjime iškalėjo 11 533 dienas.⁴³⁵

1942 m. sausio mėnesį į UAN buvo patalpinta 17 naujų kalinių. 1942 m. vasario 1 d. kalėjime liko kalėti 47 suimtieji. Kalinių mirčių šį mėnesį nebuvo užregistruota.⁴³⁶

1942 m. liepos 1 d. Utenos kalėjime buvo kalinami 63 suimtieji, tarp jų 16 politiniai. Per mėnesį laiko į UAN buvo pasodinti 31 naujas kalinys. Mirusių ir sergančių kalinių šį mėnesį nebuvo. 1942 m. rugpjūčio 1 d. arešto namuose liko kalėti 42 suimtieji.⁴³⁷

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis Utenos arešto namuose iš viso buvo kalinama 46 kaliniai, tarp jų 37 tardomieji (18 politiniai), 1 nubaustas sunkių darbų kalėjimu, 7 paprastu kalėjimu, 1 areštu ir administracine bauda.

1943 m. UAN kaliniai pradėti vežti darbams į Vokietiją. Buvusio Utenos kalėjimo viršininko pavaduotojo Vlodo Kazlausko liudijimu, iš viso iš kalėjimo keturiais etapais į Vokietiją buvo išvežta apie 500 kalinių. Tikriausiai, šis skaičius buvo gerokai

⁴³¹ K. Surgauto 1947 03 03 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18532, l. 24; LSSR NKVD kariuomenės Karo tribunolo 1945 04 28 d. posėdžio Vilniuje protokolas, *ibid.*, b. 13724/3, l. 68.

⁴³² Utenos a. n. viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 53.

⁴³³ *Ibid.*, b. 29, l. 62.

⁴³⁴ Žinios apie kalinių judėjimą UAN 1941 m. gruodžio mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 242-243.

⁴³⁵ Kalinių judėjimas namuose suimtiesiems 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, b. 17, l. 601.

⁴³⁶ Žinios apie kalinių judėjimą UAN 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 421-421 a.

⁴³⁷ Žinios apie kalinių judėjimą UAN 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, b. 30, l. 396-396 a.

mažesnis, tačiau dėl dokumentų trūkumo negalima patikrinti jo patikimumo. Išvežamų kalinių sąrašus sudarydavo kalėjimo vadovybė. Buvo sudaromos medicinos komisijos, kurios tikrindavo numatytą išvežimui kalinių sveikatą. Komisijoje būdavo ir vokiečių valdininkų.⁴³⁸

1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais UAN vidutiniškai per mėnesį buvo kalinama 90 kalinių, iš viso į kalėjimą buvo pasodinti 587 nauji kaliniai.⁴³⁹ Dokumentų apie Utenos kalėjimo veiklą 1944 m. pirmoje pusėje beveik neišliko, todėl nėra žinomi svarbiausi šio laikotarpio kalėjimo gyvenimo įvykiai ir faktai.

Ukmergės kalėjimas. Sovietų okupacijos metais Ukmergės kalėjime buvo kalinami 66 politiniai kaliniai.⁴⁴⁰ 1941 m. birželio 22 d. kalėjime buvo 126 suimtieji.⁴⁴¹ Antrą karo dieną (birželio 23 d.) Ukmergės kalėjimo kaliniams pavyko išsilaisvinti. Besitraukiantiems enkavėdistams pavyko sugauti 7 kalinius. Jie buvo nuvežti į Zarasus ir prie Zarasų-Daugpilio plento Alėjos miške birželio 24 d. nužudyti.⁴⁴²

Vokiečių okupacijos metais Ukmergės kalėjimas buvo įsikūręs 5 833 m² sklype. Kalėjimo rajone stovėjo 4 mediniai pastatai.⁴⁴³ Pirmuoju kalėjimo viršininku vokiečių okupacijos metais tapo Pranas Kuzmickas. Jis šias pareigas ėjo nuo 1941 m. birželio pabaigos iki 1941 m. rugsėjo 1 d. Po to kalėjimo viršininku buvo paskirtas buvęs Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo administracijos viršininkas Pranas Jameikis. Šias pareigas jis ėjo, berods, iki pat nacių okupacijos pabaigos. 1941 m. rugpjūčio mėn. kalėjime dirbo 35 tarnautojai.⁴⁴⁴

Vokiečių kariuomenė Ukmergę užėmė 1941 m. birželio 26 d. Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis buvo susidorojama su įvairių tautybių komunistais, komjaunuoliais, buvusiais sovietiniais pareigūnais ir žydais. Daug suimtųjų buvo patalpinta Ukmergės kalėjime. 1941 m. liepos 12 d. kalėjimo viršininkas pranešė saugumo policijos Ukmergės apygardos viršininkui, kad kalėjimas yra perpildytas ir neįmanoma priimti daugiau kalinių. Tuomet kalėjime buvo 165 suimtieji.⁴⁴⁵

⁴³⁸ V. Kazlauskas 1950 04 06 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 17577/3, l. 22.

⁴³⁹ Žinios apie kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁴⁴⁰ Žinios apie politinių kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose bolševikų okupacijos metu, *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 59.

⁴⁴¹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 06 22 d., *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 56.

⁴⁴² A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 131.

⁴⁴³ Teisingumo vadybai priklausančių sklypų ir trobesių sąrašas, *ibid.*, ap. 3, b. 32, l. 6 a. p.

⁴⁴⁴ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 440 (1941 09 06), *ibid.*, ap. 1, b. 1629, l. 35; *ibid.*, b. 1629, l. 1-3.

⁴⁴⁵ Ukmergės kalėjimo viršininko 1941 07 12 d. raštas lietuvių saugumo policijos Ukmergės apygardos viršininkui, LCVA, f. R-926, ap. 1, b. 1615, l. 119.

Antikomunistinis teroras buvo toks masinis ir aktyvus, jog vietos valdžia buvo priversta stabdyti įsisiautėjusius partizanus (baltaraiščius). 1941 m. liepos 10 d. Ukmergės apskrities viršininkas J. Krivickas išleido raštą visiems apskrities policijos nuovadų viršininkams ir valsčių viršaičiams: “ [...] valsčiuose veikiančios kai kurios partizanų grupės, sugavę lietuvius, įtariamus komunistiniame veikime, kai kuriuos jų net be jokio rimtesnio pagrindo yra sušaudę.

Pavedame Tamstoms daryti įtakos, kad nuo beprasmių šaudymų būtų susilaikyta”.⁴⁴⁶ 1941 m. liepos viduryje Ukmergės apskrityje prasidėjo masinis žydų persekiojimas. Baltaraiščių ir policijos suimtieji žydai buvo uždaromi Ukmergės kalėjime. 1941 m. liepos 8 d. vokiečių karo komendanto žinion buvo perduota 70 kalėjime laikomų žydų.⁴⁴⁷ Tą pačią dieną (liepos 8-ą) saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos viršininkas atsiuntė raštą Ukmergės kalėjimo viršininkui, įsakydamas 118 kalinių perduoti vietiniam Lietuvių aktyvistų fronto štabui.⁴⁴⁸ Panašiu laiku (apie liepos 10 d.) įvyko viena kraupiausių ne tik Ukmergės, bet ir visos Lietuvos žydų žudynių. Ši tragedija vyko netoli Ukmergės (apie 3 km) esančiame Antrojo Antakalnio kaime. Čia buvo įsikūręs Ukmergės kalėjimo pagalbinis ūkis (apie 50 ha). Jame buvo gyvenamasis namas, svirnas, klojimas ir kiti ūkiniai pastatai. Prie gyvenamojo namo augo sodas. 1941 m. liepos pradžioje į Ukmergės kalėjimą atvyko didelį gestapo ir vokiečių karinės valdžios pasitikėjimą turintis ukmergietis Vaclovas Deveikis. Jis pasiteiravo kalėjimo viršininko P. Kuzmicko apie kalėjime laikomų kalinių skaičių ir jų tarpe žydų skaičių. P. Kuzmickas atsakė, jog kalėjime yra virš 100 žydų. V. Deveikis išėjo, bet po kelių valandų vėl sugrįžo į kalėjimą ir kalėjimo viršininkui pasakė, kad žydus kaip komunistus reikės sunaikinti. Mirčiai pasmerkti žydai turėjo būti nuvesti į Antrojo Antakalnio kaime esantį pagalbinį ūkį ir ten nužudyti. Žydų konvojavimui V. Deveikis atvedė ginkluotus baltaraiščius. Kalėjimo viršininkas papildomai skyrė kelis kalėjimo darbuotojus.⁴⁴⁹ Kalėjimo tarnautojai privalėjo raštu pasižadėti apie egzekucijos vykdymą niekam neprasitarti. Pasmerktiesiems žydams buvo pasakyta esą jie vedami į pagalbinį ūkį tvarkyti daržų. Maskavimo tikslais prižiūrėtojai paėmė

⁴⁴⁶ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 293.

⁴⁴⁷ Saugumo policijos Ukmergės rajono viršininko 1941 07 08 d. raštas, LCVA, f. R-926, ap. 1, b. 1621, l. 308-311.

⁴⁴⁸ Saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos viršininko 1941 07 08 d. raštas Ukmergės kalėjimo viršininkui, *ibid.*, b. 1616, l. 170.

⁴⁴⁹ P. Kuzmicko 1950 07 05 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45109/3, t. 2, l. 14; V. Mikeškos 1958 10 31 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 186, l. 7.

didelį kiekį kastuvų. Po pietų iš Ukmergės kalėjimo į pagalbinių ūkį buvo išvaryta 117 žydų kalinių (tarp jų buvo ir moterų). Į Antakalnio kaimą taip pat atvyko keli Ukmergės lietuvių saugumo policijos pareigūnai (Mečys Paškevičius ir kt.). Atvartieji žydai buvo uždaryti svirne. V. Deveikis būsimos egzekucijos vykdytojams paaiškino, jog sutemus žydai bus kariami. Aplink ūkį buvo pastatyti ginkluoti sargybiniai. Klojime ant balkio buvo pakabintos keturios virvės. Šalia klojimo buvo iškasta duobė lavonų užkasimui. Korimas prasidėjo vėl vakarą. Egzekucijai vadovavo V. Deveikis, padedamas kelių saugumiečių ir policininkų. Pasmerktieji po keturis užrištomis akimis buvo atvedami į klojimą ir čia pakariami. Pasmerktieji kilpose buvo laikomi po 5-10 minučių, po to nuimami. Korimas vyko iki pat ryto, tačiau visų nespėta pakarti. Likusios aukos buvo nuvestos į netoli esantį Pivonijos mišką (kitur vadinamas Lobų mišku) ir ten sušaudytos. Pakartųjų lavonus prie klojimo esančioje duobėje užkasė patys budeliai. Nužudytieji žydai buvo Ukmergės miesto ir Gelvonų miestelio gyventojai. Iš viso tuomet buvo pakarta apie 70-80 žmonių, kiti sušaudyti Pivonijos miške.⁴⁵⁰ 1958 m. vykdyto tyrimo metu buvo nustatyta, jog buvo pakarta 71 vyras ir 12 moterų.⁴⁵¹ Po žudynių V. Deveikis ir M. Paškevičius Ukmergės kalėjimo patalpose organizavo išgėrimą. Kai kuriems egzekucijos dalyviams buvo išmokėtos premijos po 100 rublių.⁴⁵²

1941 m. rugpjūčio 5 d. žiniomis Ukmergės kalėjime buvo 313 suimtųjų, tarp jų 251 žydas, 17 lietuvių, 44 rusai ir 1 čigonas.⁴⁵³

1941 m. rugpjūčio mėn. Ukmergės žydai grupėmis iš geto ir kalėjimo buvo varomi į Pivonijos mišką ir ten šaudomi. Buvusio Ukmergės kalėjimo viršininko P. Kuzmicko liudijimu, sušaudžius pirmąją žydų grupę, po 5-6 dienų į kalėjimą buvo pristatyta apie 600 suimtųjų, tarp jų apie 300-400 žydų. Kitą dieną į kalėjimą atvyko Ukmergės lietuvių saugumo policijos valdininkai Aleksas Braziukaitis ir M. Paškevičius, V. Deveikis ir vienas vokiečių karininkas. Jų nurodymu visi kaliniai buvo išrikiuoti kalėjimo kieme pagal tautybes. Vokiečių karininkas įsakė lietuvius, lenkus ir čigonus iš kalėjimo paleisti, rusus vėl sugrąžinti į kameras, o žydus palikti kieme. Netrukus į kalėjimą atvažiavo keturi sunkvežimiai su vokiečių kareiviais. Vokiečių karininkas įsakė žydams lipti į sunkvežimius, kurie po to nuvažiavo į Pivonijos mišką. Tą dieną

⁴⁵⁰ V. Mikeškos 1958 10 31 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 186, l. 7-9; P. Zamausko 1959 01 21 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 2-3.

⁴⁵¹ 1959 02 07 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, ap. 58, b. 45109/3, t. 2, l. 256, 349.

⁴⁵² P. Medišausko 1959 01 24 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 186, l. 5.

buvo sušaudyti visi kalėjime buvę žydai.⁴⁵⁴ Buvęs Ukmergės kalėjimo kalinys šitaip prisiminė kalinių paleidimo procedūrą Ukmergės kalėjime 1941 m. rugpjūčio pradžioje: “[..] Tą dieną mus visus iš kamerų išvarė į kiemą ir pasakė, kad bus kažkoks teismas. Tai buvo “teismo” parodija. Iššaukdavo vieną kalinį, jam išvardindavo jo, esą, padarytus nusikaltimus, nors jokių nusikaltimų tie žmonės padarę nebuvo, ir čia pat kiekvienam per nuogus pečius įkrėsdavo bizūnu iki 50 kirčių ir skelbdavo “teismo” nuosprendį. Kai kuriuos paleido, o daugelį išvežė į Pivonijos mišką ir sušaudė. Man asmeniškai įkrėtė 25 kirčius su rimbu. Tame “teisme” dalyvavo keletas man nepažįstamų vokiečių karininkų, tačiau ten buvo ir Paškevičius Mečys, kuris tvarkė išvežimą sušaudymui į Pivonijos mišką. Jis įsakinėjo sodinti pasmerktuosius į sunkvežimius, kurie stovėjo ten pat kalėjimo kieme“.⁴⁵⁵ Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugpjūčio 1 d. Ukmergėje buvo sušaudyta 254 žydų vyrai ir 42 moterys, 1 lenkas komunistas, 2 NKVD agentai lietuviai ir Jonavos burmistras, esą davęs įsakymą padegti Jonavos miestą.⁴⁵⁶ Praėjus dar vienai savaitei po minėtų žudynių į Ukmergės kalėjimą buvo atvartyta apie 800 suimtų žydų. Kitą dieną kalėjimo viršininkui P. Kuzmickui paskambino saugumo policijos valdininkas ir įsakė suimtus žydus išduoti vokiečiams sušaudyti. Tą pačią dieną į kalėjimą vėl atvyko sunkvežimiai su vokiečių kareiviais, lietuvių policininkais ir baltaraiščiais. Žydai buvo vežami į Pivonijos mišką ir ten šaudomi didžiulėse duobėse. Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugpjūčio 8 d. Ukmergėje buvo sušaudyti 702 žydai (620 vyrų ir 82 moterys).⁴⁵⁷

Po masinių žydų žudynių kalinių skaičius Ukmergės kalėjime labai sumažėjo. 1941 m. lapkričio 1 d. kalėjime dirbo 26 prižiūrėtojai ir kalėjo 23 suimtieji, tarp jų 6 žydai ir 8 komunistai. Kalėjime buvo galima sutalpinti iki 300 kalinių.⁴⁵⁸ 1941 m. gruodžio 1 d. Utenos kalėjime tebuvo 9 kaliniai. Gruodžio mėnesį į kalėjimą buvo patalpinta 20

⁴⁵³ Ukmergės kalėjimo viršininko 1941 08 05 d. raštas Ukmergės apskrities karo komendantui, LCVA, f. R-926, ap. 1, b. 1616, l. 125.

⁴⁵⁴ P. Kuzmicko 1950 07 05 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 46, b. 1258, l. 43.

⁴⁵⁵ A. Gružausko 1976 09 08 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 15.

⁴⁵⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 132; P. Kuzmicko 1950 07 05 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1258, l. 44.

⁴⁵⁸ Ukmergės kalėjimo viršininko 1941 11 01 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 50.

naujų kalinių, tarp jų 14 politinių. Kalinių mirčių ir pabėgimų šį mėnesį nebuvo. 1942 m. sausio 1 d. kalėjime liko 13 kalinių.⁴⁵⁹

Per 1941 m. antrąjį pusmetį į Ukmergės kalėjimą buvo pasodinta 3656 nauji kaliniai (3290 vyrų ir 366 moterys). Iš kalėjimo tą patį laikotarpį buvo išleista 3640 suimtųjų (3274 vyrai ir 366 moterys). Ukmergės kalėjimo suimtieji iškalėjo 24 440 dienas.⁴⁶⁰

1942 m. sausio mėnesį į kalėjimą buvo pasodintas 21 naujas kalinys, tarp jų 18 politinių. 1942 m. vasario 1 d. kalėjime liko sėdėti 18 suimtųjų. Kalinių ligų ir mirčių šį mėnesį nebuvo užfiksuota.⁴⁶¹

1942 m. liepos 1 d. kalėjime buvo 76 kaliniai, tarp jų tik 6 politiniai. Per liepos mėnesį į kalėjimą buvo patalpinti 36 nauji suimtieji, mirčių atvejų nebuvo užfiksuota. 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 82 suimtieji.⁴⁶²

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis Ukmergės kalėjime buvo kalinami 68 suimtieji, tarp jų 32 buvo tardomieji kaliniai (11 politinių), 5 nubausti sunkiųjų darbų kalėjimu, 31 paprastu kalėjimu.⁴⁶³

1942 m. lapkričio 18 d. žiniomis Ukmergės kalėjime buvo laikoma 66 suimtieji, tarp jų 19 nuteistų, kiti-tardomieji.⁴⁶⁴

1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais Ukmergės kalėjime vidutiniškai per mėnesį buvo kalinama 115 kalinių. Iš viso šiuo laikotarpiu į kalėjimą buvo patalpinti 957 nauji suimtieji.⁴⁶⁵ 1943 m. spalio 19 d. žiniomis Ukmergės kalėjime buvo 177 kaliniai, tarp jų 142 vyrai ir 28 moterys. Absoliuti suimtųjų dauguma priklausė tardomųjų kategorijai ir buvo laikomi saugumo policijos, vokiečių žandarmerijos ir apskrities viršininko žinioje. Didžioji suimtųjų buvo naudojami įvairiems darbams.⁴⁶⁶ Kalinių skaičius 1943 m. lyginant su 1941 m. pabaiga ir 1942 m. išaugo. Vis daugiau Lietuvos gyventojų ėmė reikšti nepasitenkinimą nacių okupacine politika, daugėjo

⁴⁵⁹ Žinios apie kalinių judėjimą Ukmergės kalėjime 1941 m. gruodžio mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 190-191.

⁴⁶⁰ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01 d.-1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁴⁶¹ Žinios apie kalinių judėjimą Ukmergės kalėjime 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 270-270 a.

⁴⁶² Žinios apie kalinių judėjimą Ukmergės kalėjime 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 242-242 a.

⁴⁶³ 1942 08 20 d. žinios apie Ukmergės kalėjimo kalinius, *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 239.

⁴⁶⁴ Ukmergės kalėjimo viršininko 1942 11 18 d. telefonograma Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-926, ap. 1, b. 1624, l. 15.

⁴⁶⁵ Suimtųjų skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁴⁶⁶ Ukmergės kalėjimo viršininko 1943 10 19 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-926, ap. 1, b. 1675, l. 52.

įvairių prievolių ir mobilizacijų sabotuotųjų, taip pat ginkluoto pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Dėl to ėmė augti ir suimtųjų bei nuteistųjų skaičius.

1944 m. kovo 1 d. kalėjime sėdėjo 139 kaliniai.⁴⁶⁷ 1944 m. pirmojo pusmečio Ukmergės kalėjimo registracijos knygoje buvo įrašyta 1290 kalinių.⁴⁶⁸

1942–1944 metais kalinių sušaudymai buvo itin reti. 1942 m. balandžio 16 d. saugumo policijos žinion buvo perduoti Ukmergės kalėjimo kaliniai Juozas Janušauskas, Jonas Jeremičius, Stasys Gerčius, Petras Rutkauskas bei 22 žydų tautybės kaliniai.⁴⁶⁹ Tikriausiai, visi jie buvo sušaudyti. Pagal liudininkų parodymus, 1943 m. rudenį iš Ukmergės kalėjimo saugumiečiai ir policininkai sunkvežimiu išvežė į Pivonijos mišką apie 20 lietuvių bei rusų sentikių ir vieną žydų tautybės merginą. Visi išvežtieji buvo sušaudyti. Egzekucijai vadovavo saugumo policijos valdininkas M. Paškevičius.⁴⁷⁰

Kalinimo sąlygos Ukmergės kalėjime buvo panašios į kitus Lietuvos kalėjimus. Maisto normos buvo mažos, trūko drabužių, patalynės, muilo ir kitų būtiniausių dalykų. Ukmergės kalėjimo viršininkas P. Jameikis 1944 m. vasario 29 d. skundėsi Kalėjimų departamento direktoriui: “Visiškas trūkumas baltinių ir patalynės. Tam tikras kiekis dar yra, bet tiek sudėvėti, kad užteks jų visai trumpam laikui. Praktikuojama, kad suimtieji atsineštų savų, bet yra didelis procentas suimtųjų, kurie ir namuose labai vargingai gyveno ir visas jų turtas-kiek patys dėvi. Be to, jau virš dvejų metų neskiriama nė kiek muilo bei kitų švarai palaikyti reikalingų priemonių. [...] Šiuo laiku, kada taip smarkiai plečiasi dėmėtoji šiltinė, baltinių, patalynės ir muilo reikalingumas yra labai opūs ir svarbūs klausimai. Šiuos trūkumus nepašalinus, galima susilaukti skaudžių pasekmių, lygiai kaip buvo vienais metais kituose kalėjimuose”.⁴⁷¹

Dokumentų apie paskutines Ukmergės kalėjimo veiklos savaites neišliko, dėl to nieko negalime pasakyti apie kalėjimo evakuaciją. Neaišku, ar Ukmergės kalėjimo kaliniai buvo paleisti į laisvę, ar perkelti į kitus kalėjimus ir konclagerius už Lietuvos ribų.

Alytaus apskrities arešto namai (toliau AAN). Sovietams Lietuvoje įsteigus karines bazes, 1939 m. lapkričio 5 d. AAN buvo likviduoti. Šiose patalpose buvo įrengtos

⁴⁶⁷ Žinios apie kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁴⁶⁸ Ukmergės kalėjimo 1944 m. registracijos knygos, *ibid.*, f. R-926, ap. 2, b. 27, 28.

⁴⁶⁹ Ukmergės kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 106 (1942 04 16), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 280.

⁴⁷⁰ V. Usovo 1976 09 08 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1211, l. 11-12.

⁴⁷¹ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 363.

sovietų kareivinės. Alytaus kalėjimas vėl pradėjo veikti 1941 m. liepos 5 d.⁴⁷² Vokiečių okupacijos metais AAN užėmė 26 324 m² plotą. Kalėjimo teritorijoje stovėjo mūrinis namas ir betoninė kalvė. Be to, kalėjimui priklausė 19,85 ha žemės ūkio sklypas Alytaus valsčiuje.⁴⁷³ Yra žinoma, kad iki 1941 m. gruodžio 16 d. AAN viršininko pareigas laikinai ėjo Jonas Markeliūnas, vėliau jis buvo paskirtas to paties kalėjimo administracijos viršininku. J. Markeliūną viršininko pareigose pakeitė buvęs AAN ūkio vedėjas Jonas Kizelavičius.⁴⁷⁴ AAN tarnautojų skaičius nebuvo pastovus. Pvz., 1942 m. spalio 10 d. kalėjime dirbo 46 tarnautojai, o 1942 m. lapkričio 27 d.- 81 tarnautojas, tarp jų 50 prižiūrėtojų. AAN viršininku tuomet buvo Napoleonas Binderis. Šiose pareigose jis pradėjo dirbti 1942 m. sausio 20 d. Iki tol N. Binderis dirbo Vilniaus moterų kalėjimo administracijos viršininku.⁴⁷⁵

Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis Alytaus mieste ir apskrityje buvo masiškai suimtinėjami komunistai, komjaunuoliai, sovietinės valdžios pareigūnai bei miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Liepos pradžioje Alytuje buvo suimti ir laikomi kalėjime bei kitose areštinėse 43 komunistai arba įtariami komunistine veikla asmenys. Absoliuti suimtųjų dauguma buvo lietuviai, tačiau tarp jų buvo ir 6 žydų tautybės komunistai.⁴⁷⁶ Iki 1941 m. liepos 16 d. Alytaus apskrityje vokiečių valdžios įsakymu buvo sušaudyta 82 komunistai, suimti 389 ir paieškomi 345 asmenys.⁴⁷⁷ Nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio į Alytaus kalėjimą pradėta masiškai gabenti suimtus žydus. Iš visos apskrities į Alytų buvo pristatyta apie tūkstantį žydų vyrų ir moterų. Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme.⁴⁷⁸ 1941 m. rugpjūčio 13 d. prasidėjo masinės Alytaus miesto ir apskrities žydų žudynės. Žudynių vieta buvo netoli kalėjimo esančiame Vidzgirio miške. Paskutiniai Alytaus miesto žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugsėjo 9 d. Tuomet buvo nužudyta 1279 žmonės: 287 vyrai, 640 moterų ir 352 vaikai.⁴⁷⁹ Pagal kai kurių liudininkų parodymus žudynėse esą dalyvavo ir dalis kalėjimo prižiūrėtojų. Jie už tai gaudavo aukų daiktų.⁴⁸⁰ 1941 m. rudenį kalėjimo

⁴⁷² AAN viršininko 1941 11 01 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 76.

⁴⁷³ Teisingumo vadybai priklausančių žemės sklypų ir trobesių sąrašas, *ibid.*, ap. 3, b. 32, l. 5 a. p.

⁴⁷⁴ Teisingumo gen. tarėjo 1941 12 08 d. įsakymai Nr. 744 ir Nr. 745, *ibid.*, ap. 1, b. 128, l. 190.

⁴⁷⁵ Alytaus jaunamečių kalėjimo 1942 m. spalio 16 d. tarnautojų sąrašas, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 34; *ibid.*, l. 1-2; AAN viršininko įsakymas Nr. 9 (1942 01 20), *ibid.*, ap. 4, b. 22, l. 289.

⁴⁷⁶ S. Jegelevičius, *Alytus pirmosiomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis, Alytaus miesto istorijos fragmentai*, Alytus, 2001, p. 148, 149.

⁴⁷⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 66.

⁴⁷⁸ A. Nykštaičio 1960 06 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 191.

⁴⁷⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

⁴⁸⁰ J. Balkevičiaus 1946 07 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5580/3, l. 30; K. Zolotuchino 1947 02 01 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 66.

viršininkas J. Markeliūnas darbuotojų susirinkime pareiškė įspėjimą prižiūrėtojams B. Kuzmickui ir J. Dambrauskui dėl dalyvavimo žydų žudynėse. J. Markeliūnas viešai pasakė, kad kalėjimo tarnautojams nėra reikalo kištis į šias žudynes.⁴⁸¹ Po žydų išžudymo kalinių skaičius Alytaus kalėjime smarkiai sumažėjo. Tuomet kalėjimas buvo skirtas patalpinti 250 suimtųjų. 1941 m. lapkričio 1 d. žiniomis AAN dirbo 20 prižiūrėtojų ir buvo kalinama 67 suimtieji, tarp jų 53 komunistai ir 14 kriminalinių kalinių. Žydų tuomet AAN jau nebebuvo.⁴⁸² 1941 m. gruodžio mėn. Alytaus kalėjime buvo kalinami 42 suimtieji, tarp jų 9 politiniai.⁴⁸³ Antrąjį 1941 m. pusmetį į AAN buvo patalpinta 2601 kalinys (2074 vyrai ir 527 moterys). Tuo pačiu laikotarpiu iš kalėjimo buvo išleista 2529 suimtieji (2007 vyrai ir 522 moterys). Iš viso AAN kaliniai iškalėjo 15 553 dienas. 1941 m. gruodžio 31 d. AAN buvo likę kalėti 72 asmenys (67 vyrai ir 5 moterys).⁴⁸⁴

1942 m. sausio mėn. į arešto namus buvo patalpinta 12 naujų kalinių, net 11 jų buvo politiniai. 1942 m. vasario 1 d. AAN liko kalėti 80 suimtųjų.⁴⁸⁵ Nuo 1942 m. vidurio kalinių skaičius AAN vėl ėmė pamažu augti. Į kalėjimą patekdavo vis daugiau sovietinių partizanų, pogrindininkų, okupacinės valdžios prievoles sabotuojančių asmenų. Dalis jų gaudavo mirties nuosprendžius ir būdavo perduodami sušaudyti vokiečių saugumo policijai. 1942 m. balandžio 1 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 13 lietuvių tautybės AAN kalinių.⁴⁸⁶ 1942 m. balandžio 10 d. vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduota 22 kaliniai lietuviai.⁴⁸⁷ 1942 m. birželio 26 d. kalėjimo viršininkas rašė Kalėjimų departamentui, jog suimtųjų skaičius kasdien didėja ir dėl to atsiranda problemų dėl kalinių patalpinimo ir saugojimo.⁴⁸⁸ 1942 m. liepos 1 d. AAN sėdėjo 196 suimtieji, tarp jų 160 politiniai. Liepos mėnesį į arešto namus buvo patalpinti 64 nauji kaliniai, tarp jų 47 politiniai. 1942 m. rugpjūčio 1 d. AAN liko 160 kalinių. Šiuo laikotarpiu kalinių mirčių nebuvo užfiksuota.⁴⁸⁹

⁴⁸¹ B. Baleženčio 1948 04 06 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36287/3, l. 42.

⁴⁸² AAN viršininko 1941 11 01 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 51.

⁴⁸³ Žinios apie kalinių judėjimą AAN 1941 m. gruodžio mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 235-236.

⁴⁸⁴ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, b. 17, l. 601.

⁴⁸⁵ Žinios apie kalinių judėjimą AAN 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 387-387 a.

⁴⁸⁶ AAN viršininko įsakymas Nr. 39 (1942 04 01), *ibid.*, ap. 4, b. 21, l. 319.

⁴⁸⁷ AAN viršininko įsakymas Nr. 42 (1942 04 10), *ibid.*, ap. 4, b. 21, l. 321.

⁴⁸⁸ AAN viršininko 1942 m. birželio 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 387.

⁴⁸⁹ Žinios apie kalinių judėjimą Alytaus jaunamečių kalėjime 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 359-360.

1942 m. rugpjūčio 20 d. Alytaus kalėjime iš viso buvo 130 kalinių, tarp jų 118 tardomieji (97 politiniai), 3 nubausti sunkių darbų kalėjimu, 9 paprastu kalėjimu.⁴⁹⁰

1943 m. pradžioje kalinių skaičius AAN sumažėjo. 1943 m. gegužės 1 d. arešto namuose buvo 60 kalinių, tarp jų 20 tardomųjų politinių kalinių, 20 nuteistų politinių kalinių ir 20 kriminalinių.⁴⁹¹ Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) AAN vidutiniškai per mėnesį kalėjo 100 suimtųjų. Šiuo laikotarpiu į arešto namus buvo patalpinta 659 nauji kaliniai.⁴⁹²

1944 m. kovo 1 d. AAN buvo 190 kalinių.⁴⁹³

Kaip ir kituose Lietuvos kalėjimuose, AAN nuo 1943 m. gruodžio mėnesio paastrėjo suimtųjų maitinimo problema. AAN 1944 m. sausio 26 d. rašte Kalėjimų departamentui buvo konstatuota: “[...] Priedamojo maisto suimtiesiems į rankas įteikimo uždraudimas atsiliepė neigiamai į suimtųjų sveikatą, jų darbingumą bei laikyseną.

Pagal naujas suimtiesiems maisto davinio normas iš turimo bulvių kiekio pakaks duoti kiekvienam kas dieną po 1000 gr. Iki balandžio mėn. skaitant suimtųjų dienos vidurkis 150 asmenų. Bulvių bus trūkumas ir šiuo metu nenumatoma kur bus galima gauti pirkti. Pageidaujama bulves pakeisti kitais produktais”.⁴⁹⁴

Vokiečių okupacijos pabaigoje Alytaus kalėjime buvo apie 60 kalinių, dauguma politiniai. Kalėjimo prižiūrėtojas Lukoševičius 1944 m. liepos viduryje be kalėjimo vadovybės žinios visus suimtuosius paleido į laisvę. Už tai jis vokiečių žandarmerijos buvo suimtas.⁴⁹⁵

Švenčionių kalėjimas. Kalėjimas buvo įsikūręs tose pačiose patalpose kaip ir lenkų valdymo laikais. 1941 m. birželio 10 d. žiniomis sovietai kalino 105 suimtuosius. 1941 m. liepos 9 d. į Vologdos kalėjimą buvo atvežti 89 Švenčionių kalėjimo kaliniai.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ Žinios apie Alytaus jaunamečių kalėjimo kalinius, *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 358.

⁴⁹¹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. gegužės 1 d., f. R-1399, ap. 1, b. 25, l. 44.

⁴⁹² Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁴⁹³ Žinios apie kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, l. 16.

⁴⁹⁵ S. Nagevičiaus 1944 07 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44496/3, l. 10-11 a. p.

⁴⁹⁶ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 116.

Kalėjimo sklypas vokiečių okupacijos metais užėmė 4 676 m² plotą, jame stovėjo 9 mūriniai ir mediniai pastatai. Kalėjime buvo galima patalpinti iki 250 suimtųjų.⁴⁹⁷ Švenčionių kalėjimas pradėjo veikti ne nuo pačios vokiečių okupacijos pradžios, bet apytikriai nuo 1941 m. rugsėjo pabaigos. Ligi tol suimtieji buvo gabenami į Vilniaus ir Utenos kalėjimus. Kalėjimo viršininku buvo paskirtas iki tol Šiaulių kalėjimui vadovavęs Juozas Brejeris. Oficialiai jis šias pareigas perėmė 1941 m. spalio 1 d. Kalėjimo sekretoriumi tuomet dirbo Vladas Matulis, o vyresniuoju valdininku Aleksas Pupka.⁴⁹⁸ Švenčionių kalėjime daugiausia buvo kalinami už smulkius kriminalinius nusikaltimus pasodinti asmenys. Sunkiai nusikalte ir politiniai kaliniai buvo vežami į Lukiškių kalėjimą Vilniuje. Iš pradžių Švenčionių kalėjime buvo laikoma ir apie 20 sovietų karo belaisvių. Jie buvo laikomi vokiečių žandarmerijos žinioje. Už poros savaitių jie buvo išvežti į karo belaisvių stovyklą (išskyrus du belaisvius).⁴⁹⁹ 1941 m. lapkričio 1 d. kalėjime dirbo 21 tarnautojas ir buvo kalinama 38 suimtieji, tarp jų 18 komunistų. Žydų tautybės kalinių tuomet nebuvo.⁵⁰⁰ Kalinių skaičius, tarp jų ir politinių, palaipsniui augo. 1941 m. gruodžio mėnesį buvo kalinami 62 suimtieji (tarp jų 38 politiniai).⁵⁰¹ Per antrąjį 1941 m. pusmetį į Švenčionių kalėjimą buvo patalpinta 160 kalinių (148 vyrai ir 12 moterų), iš kalėjimo tuo pačiu laikotarpiu buvo išleista 72 suimtieji (66 vyrai ir 6 moterys). 1941 m. gruodžio 31 d. kalėjime buvo 88 kaliniai. Per pusmetį laiko Švenčionių kalėjimo suimtieji iškalėjo 1023 dienas.⁵⁰² Dauguma kalinių buvo lenkai, lietuviai ir rusai. Žydai nuo 1941 m. rudens buvo kalinami Švenčionių gete. 1942 m. vasario 1 d. kalėjime buvo 78 suimtieji (74 vyrai ir 4 moterys). Sausio mėnesį į kalėjimą buvo priimta 46 nauji kaliniai.⁵⁰³

Kalinimo sąlygos Švenčionių kalėjime buvo panašios į kitus Lietuvos kalėjimus ir arešto namus. Kol kalinių artimiesiems buvo leidžiama perduoti maistą saviškiams,

⁴⁹⁷ Teisingumo vadybai priklausantių žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 6 a. p.; Švenčionių kalėjimo 1941 09 15 d. raštas Kalėjimų inspektoriumi, *ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 22, l. 52.

⁴⁹⁸ Švenčionių kalėjimo virš. 1942 02 16 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 301.

⁴⁹⁹ J. Brejerio 1952 08 22 d. skundas SSRS Aukščiausiajam teismui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23875/3, l. 339.

⁵⁰⁰ Švenčionių kalėjimo virš. 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 48.

⁵⁰¹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėnesiais, *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 62.

⁵⁰² Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01 d. –1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁵⁰³ Žinios apie kalinių judėjimą Švenčionių kalėjime 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 231-231 a.

suintieji gyveno normaliai, bado ir išsekimo atvejų nebuvo. Mirties atvejai kalėjime buvo labai reti. Yra žinoma, kad 1942 m. balandžio mėnesį nuo džiovos mirė du sovietų karo belaisviai-Aleksandras Saveljevas ir Ilja Nikiškinas. Drausmė kalėjime buvo palaikoma vadovaujantis kalėjimo vidaus statutu. Pažeidę statutą kalėjimo tarnautojai buvo baudžiami kelių parų areštu, o kaliniai-karceriu (išskyrus žiemos laiką).⁵⁰⁴

1942 m. gegužės 19 d. F. Markovo vadovaujami sovietų partizanai netoli Švenčionių nušovė du vokiečių pareigūnus- Josephą Becką ir Walterį Gruhlį. Keršijant už šių pareigūnų nužudymą vokiečių valdžios įsakymu buvo sušaudyta apie 400 Švenčionių krašto civilių gyventojų. Tarp sušaudytų pateko ir apie 10-20 Švenčionių kalėjimo kalinių. Kalinius sušaudymui esą atrinko Švenčionių lietuvių saugumo policijos viršininkas Pranas Puronas su keliais vokiečių kariškiais. Kalinių egzekucija buvo įvykdyta 1942 m. gegužės 20 d.⁵⁰⁵ Berods, tai buvo vienintelis kalinių sušaudymo atvejis Švenčionių kalėjime. Kalinių pabėgimų iki vokiečių okupacijos pabaigos buvo labai nedaug. 1942 m. gegužės 19 d. pabėgo kaliniai Jonas Skorulskis ir Bonifacas Žurauskas.⁵⁰⁶

1942 m. kalinių skaičius Švenčionių kalėjime keitėsi nežymiai, dažniausiai čia būdavo apie 60-80 suimtųjų. 1942 m. liepos 1 d. Švenčionių kalėjime buvo 74 kaliniai, tarp jų 16 politinių. Per liepos mėnesį į kalėjimą buvo pasodinta 58 nauji kaliniai. 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko kalėti 59 suimtieji.⁵⁰⁷ Kaip ir kituose Lietuvos kalėjimuose, didžiąją suimtųjų dalį sudarė tardomieji kaliniai, nubaustų kalėjimo, arešto arba administracinėmis bandomis buvo mažuma.

Kalinių skaičius ėmė augti 1943 metais. Švenčionių apskrityje tais metais pradėjo aktyviai veikti sovietų ir lenkų partizanai. Į kalėjimą patekdavo vis daugiau partizanų rėmėjų ir įvairių prievolių sabotuotųjų. 1943 m. birželio 1 d. Švenčionių kalėjime buvo kalinami 148 suimtieji, tarp jų 67 kriminaliniai ir 16 politinių.⁵⁰⁸ Per vienuolika

⁵⁰⁴ J. Brejerio 1952 08 22 d. skundas SSRS AT, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23875/3, l. 339; Švenčionių kalėjimo virš. 1942 04 20 d. pranešimas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 228.

⁵⁰⁵ S. Gineičio 1952 05 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24327/3, l. 41.

⁵⁰⁶ Švenčionių kalėjimo viršininko įsakymas Nr. 125 (1942 05 19), LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 266 a. p.

⁵⁰⁷ Žinios apie kalinių judėjimą Švenčionių kalėjime 1942 m. liepos mėn., ibid., ap. 1, b. 30, l. 200-200 a. p.

⁵⁰⁸ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 06 01 d., ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 25, l. 44.

1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) į Švenčionių kalėjimą buvo patalpinta 1079 nauji kaliniai.⁵⁰⁹ 1944 m. kovo 1 d. Švenčionių kalėjime kalėjo 97 suimtieji.⁵¹⁰

1943 m. vasaros pabaigoje estų SS dalinys Švenčionių apskrityje gaudė žmones darbams į Vokietiją. Suimti jauni vyrai ir moterys buvo vežami į kalėjimo patalpas. Čia jų sveikatą tikrino komisija, ir tinkami darbams jaunuoliai buvo vedami kalėjimo ūkio kiemą. Kalėjimo viršininko J. Brejerio žmona keturis suimtuosius paslėpė savo bute, o vakare juos išleido į laisvę. J. Brejeris susitarė su estų dalinio vadu, ir naktį 46 jaunuolius paleido į laisvę. Vokiečių karininkas kitą dieną apkaltino kalėjimo tarnautojus jaunuolių paleidimu ir įsakė kelis jų suimti. Suimtieji Švenčionių kalėjimo tarnautojai buvo nuvežti į Vilnių, tačiau savo kaltės nepripažino. J. Brejeris nuvyko į Teisingumo vadybą ir pasiskundė, kad jo valdiniai buvo neteisėtai suimti. Praėjus kelioms savaitėms Švenčionių kalėjimo tarnautojai buvo paleisti ir grįžo į darbą.⁵¹¹

1944 m. vasarą, prie Švenčionių priartėjus sovietų kariuomenei, kaliniai traukiniu buvo evakuojami į Panevėžio kalėjimą. Dar prieš išvežimą pabėgo 20 kalinių kartu su prižiūrėtoju. J. Brejeris savo pavaldiniams įsakė į Panevėžį vežamus kalinius (apie 50 žmonių) pakeliui paleisti. Kalinius lydėję prižiūrėtojai taip ir padarė. Į Panevėžį nebuvo nuvežtas nė vienas kalinys.⁵¹²

Telšių kalėjimas. Telšių kalėjimas vokiečių okupacijos metais buvo įsikūręs dviejų aukštų mūriniame pastate Respublikos gatvėje (tuomet Nr. 30). Kalėjimui, be to, priklausė 22,33 ha žemės ūkio sklypas su daržine Birštelių kaime.⁵¹³

1941 m. birželio 22 d. duomenimis Telšių kalėjime buvo 178 suimtieji. Iš viso pirmuoju sovietmečiu Telšių kalėjime buvo kalinami 495 politiniai kaliniai.⁵¹⁴ Prieš pat karą 76 Telšių kalėjimo kaliniai buvo NKGB žinioje. Birželio 24 d. kalėjimą apsupo sovietų 8-osios armijos 123-iosios divizijos kareivių būrys. Politiniai kaliniai surištomis rankomis ir užkimštomis burnomis buvo išvežti į Rainių miškelį. Ten ankstų birželio 25 d. rytą 73 kaliniai buvo ypatingai žiauriai nukankinti, 3 nušauti bandant pabėgti. Dėl sužalojimų 46 lavonai taip ir liko neatpažinti.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁵¹⁰ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁵¹¹ J. Brejerio 1952 08 22 d. skundas SSRS AT, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 23875/3, l. 339-340.

⁵¹² *Ibid.*, l. 340-341.

⁵¹³ Teisingumo vadybos įstaigų žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 7 a. p.

⁵¹⁴ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 06 22 d., *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 56; *ibid.*, l. 59.

⁵¹⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais*, p. 124, 125.

Vokiečių okupacijos metais į kalėjimas tęsė savo veiklą, tik dabar į kalėjimą buvo sodinami nacistinio režimo priešai-komunistai, sovietiniai pareigūnai, komjaunuoliai ir žydai. 1941 m. liepos 16 d. Telšių kalėjime buvo laikomi 277 vyrai ir 16 moterų. Žydų tautybės kaliniai prokuroro sprendimu iš kalėjimo buvo siunčiami į Rainių žydų stovyklą (vėliau jie ten buvo sušaudyti).⁵¹⁶ Nuo 1941 m. rudens kalinių skaičius sumažėjo. Dalis kalinių buvo išsiųsti į priverčiamojo darbo ir žydų stovyklas, kiti paleisti į laisvę. 1941 m. spalio 18 d. kalėjime liko tik 24 vyrai ir 3 moterys.⁵¹⁷

Pirmuoju Telšių kalėjimo viršininku buvo J. Petkevičius. Nuo 1941 m. spalio 1 d. nauju kalėjimo viršininku oficialiai buvo paskirtas Stasys Zavadskis (faktiškai pradėjo dirbti 1941 m. rugpjūčio 25 d.). Šias pareigas jis ėjo visą vokiečių okupacijos metą. Kalėjimo sekretoriumi tuo pačiu laiku buvo paskirtas Antanas Liekis, dirbtuvių vedėju Juozas Repeika, gydytoju Stasys Molis, kapelionu Vincas Vėlavičius.⁵¹⁸ 1941 m. spalio 31 d. žiniomis Telšių kalėjime dirbo 22 prižiūrėtojai. Tuomet kalėjime buvo kalinami 46 suimtieji, tarp jų 11 komunistų, kiti kriminaliniai kaliniai. Žydų kalėjime nebuvo. Tuomet dar egzistavo Telšių getas ir likusieji gyvi žydai buvo laikomi gete. Telšių kalėjime buvo galima patalpinti 160 kalinių.⁵¹⁹

Per antrąją 1941 m. pusmetį į Telšių kalėjimą buvo pasodinta 604 kaliniai (564 vyrai ir 40 moterų). Iš kalėjimo tuo pačiu laikotarpiu buvo išleista 550 kalinių (513 vyrų ir 37 moterys). Suimtieji Telšių kalėjime iškalėjo 19 258 dienas. 1941 m. gruodžio 31 d. kalėjime buvo 54 suimtieji (51 vyras ir 3 moterys). Kalinių mirčių šiuo laikotarpiu nebuvo užregistruota.⁵²⁰ Pagal kitus šaltinius tuo pačiu laikotarpiu Telšių kalėjime iš viso kalėjo 729 suimtieji.⁵²¹

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis Telšių kalėjime kalėjo 85 suimtieji, tarp jų 38 buvo tardomi, likusieji nubausti kalėjimo, arešto ir administracinėmis bausmėmis.⁵²²

Per vienuolika 1943 m. mėnesių į Telšių kalėjimą buvo uždaryti 773 nauji suimtieji. Vidutiniškai kasdien kalėjime sėdėjo 150 kalinių.⁵²³ Taigi, lyginant kalinių skaičių su 1941-1942 metais, pastebime suimtųjų augimo tendenciją.

⁵¹⁶ Telšių kalėjimo kalinių registracijos knyga, *ibid.*, f. R-1441, ap. 2, b. 321, l. 4.

⁵¹⁷ Telšių kalėjimo kalinių registracijos knyga, *ibid.*, f. R-1441, ap. 2, b. 321, l. 82.

⁵¹⁸ Teisingumo generalinio tarėjo įsakymas Nr. 608 (1941 10 15), *ibid.*, f. R-624, ap. 2, b. 1, l. 890.

⁵¹⁹ Telšių kalėjimo viršininko 1941 10 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 49.

⁵²⁰ Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁵²¹ Telšių kalėjimo kalinių registracijos knyga, *ibid.*, f. R-1441, ap. 2, b. 321, l. 1-92.

⁵²² 1942 08 20 d. žinios apie Telšių kalėjimo kalinius, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 276.

⁵²³ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

1944 m. kovo 1 d. žiniomis Telšių kalėjime buvo 145 suimtieji.⁵²⁴ Žinių apie Telšių kalėjimo veiklos paskutinius mėnesius ir kalinių evakuaciją nepavyko surasti.

Raseinių arešto namai (toliau RAN). 1941 m. birželio 22 d. žiniomis RAN sovietai kalino 149 kalinius. Prasidėjus karui, NKVD išgabeno į Rusijos gilumą 73 Raseinių kalėjimo suimtuosius.⁵²⁵

Vokiečių okupacijos metais RAN buvo įsikūrę 26 002 m² sklype dviejuose mūriniuose ir trijuose mediniuose ūkio pastatuose. Arešto namuose buvo galima patalpinti iki 200 kalinių. RAN, be to, priklausė du žemės ūkio paskirties sklypai (vienas sklypas buvo Gruzdiškių kaime).⁵²⁶

RAN viršininku iš pradžių buvo Mykolas Karanauskas, o nuo 1941 m. spalio 1 d. viršininku laikinai buvo paskirtas Antanas Miselis, sekretoriumi-Jonas Kaučikas, ūkio vedėju-Antanas Kupcikevičius.⁵²⁷ Ne vėliau kaip nuo 1942 m. liepos 2 d. RAN viršininku ėmė dirbti Julius Vepštas, gydytoju-Jonas Naujokaitis, kapelionu-Antanas Sabas.⁵²⁸ 1942 m. birželio 9 d. žiniomis RAN dirbo 41 tarnautojas, tarp jų 27 prižiūrėtojai.⁵²⁹

1941 m. lapkričio 1 d. RAN kalėjo 47 suimtieji, tarp jų 10 kriminalinių, 19 komunistų, 13 sovietų karo belaisvių. Žydų tautybės kalinių nebuvo.⁵³⁰ 1941 m. gruodžio 1 d. RAN buvo 59 suimtieji, tarp jų 32 politiniai ir 3 sovietų karo belaisviai. Gruodžio mėnesį į arešto namus buvo priimti 57 nauji kaliniai, tarp jų 6 politiniai ir 17 karo belaisvių. Per mėnesį laiko mirė 1 kalinys. 1942 m. sausio 1 d. RAN liko 70 kalinių (64 vyrai ir 6 moterys).⁵³¹ Raseinių žydų bendruomenė tuo metu jau buvo sunaikinta, dėl to galima spėti, kad arešto namuose kalinamų žydų nebuvo. 1941 m. antrą pusmetį į RAN buvo uždaryta 685 nauji kaliniai (595 vyrai ir 90 moterų). Tuo pačiu laikotarpiu iš kalėjimo buvo išleista 567 suimtieji (489 vyrai ir 78 moterys). Suimtieji iškalėjo 11 681 dieną. Per pusmetį arešto namuose mirė 1 kalinys.⁵³²

⁵²⁴ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁵²⁵ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1941 06 22 d., LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 56; A.

Anušauskas, *op. cit.*, p. 114.

⁵²⁶ Teisingumo vadybos žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 6.

⁵²⁷ Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 610 (1941 10 15), *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 890; Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 448 (1941 09 08), *ibid.*, ap. 1, b. 128, l. 45.

⁵²⁸ RAN tarnautojų atostogų sąrašas, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 373.

⁵²⁹ 1942 06 09 d. žinios apie RAN tarnautojus, *ibid.*, ap. 1, b. 69, l. 2.

⁵³⁰ RAN viršininko 1941 11 01 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 52.

⁵³¹ Žinios apie kalinių judėjimą Raseinių arešto namuose 1941 m. gruodžio 1 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 219-220.

⁵³² Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 07 01-1941 12 31 d., *ibid.*, ap. 4, b. 17, l. 601.

1942 m. sausio 1 d. tarp 70 RAN kalinamų suimtųjų 18 buvo politiniai. Sausio mėnesį į arešto namus buvo patalpinta 33 nauji kaliniai, tarp jų 7 politiniai. 1942 m. vasario 1 d. RAN liko 81 kalinys (72 vyrai ir 9 moterys). Per mėnesį laiko į ligoninę buvo paguldyta 6 kaliniai, išleista-15 kalinių. Mirties atvejų šį mėnesį nebuvo užregistruota.⁵³³ Kaip ir kituose kalėjimuose, didesnę suimtųjų dalį sudarė tardomieji kaliniai. 1942 m. rugpjūčio 20-31 d. žiniomis, RAN iš viso buvo 54 kaliniai, tarp jų 41 priklausė tardomųjų kategorijai, 11 buvo nubausti kalėjimo bausmėmis ir 2 arešto ir administracinėmis bausmėmis.⁵³⁴

1942 m. liepos 1 d. RAN kalėjo 88 suimtieji, tarp jų 13 politinių. Liepos mėnesį į arešto namus buvo patalpinta 85 nauji kaliniai, tarp jų 7 politiniai. Mirties atvejų šį mėnesį nebuvo užregistruota. 1942 m. rugpjūčio 1 d. RAN liko 65 suimtieji.⁵³⁵

RAN kalinių perdavimai sušaudymui, tikriausiai, buvo labai reti. Yra žinoma, kad 1942 m. balandžio 28 d. Raseinių žandarmerijos viršininko žinion buvo perduoti trys žydų tautybės kaliniai (Kromas Šajus, Kromienė Genė ir Kromaitė Riva) bei vienas lietuvis (Petras Stankus).⁵³⁶

RAN taip pat neaplenkė tuo metu siautusi dėmėtosios šiltinės epidemija. 1942 m. sausio 5 d. RAN viršininkas pranešė Kalėjimų departamentui, jog arešto namuose šia liga sirgo 9 vietiniai gyventojai ir 8 rusų karo belaisviai. Visi ligoniai buvo paguldyti Raseinių apskrities ligoninėje.⁵³⁷ Galima spėti, jog kalinių ir arešto namų tarnautojų mirties atvejai RAN taip pat buvo reti. 1941 m. gruodžio 17 d. nuo tuberkuliozės mirė kalinė Zosė Petkaitė, arešto namuose kalėjusi nuo 1941 m. rugpjūčio 9 d.⁵³⁸ 1942 m. balandžio 15 d. nuo plaučių džiovos mirė prižiūrėtojas Petras Eidvidas.⁵³⁹ Kalinių maitinimo būklė iki 1943 m. gruodžio mėnesio buvo patenkinama. Situacija komplikavosi po to, kai suimtųjų giminaičiams buvo uždrausta perduoti maisto produktus savo artimiesiems. Susidariusią situaciją atspindi RAN 1944 m. vasario 9 d. aktas: “[...] Suimtieji negaudami į rankas iš laisvės pridedamojo maisto, jų sveikata pradėjo blogėti, padidėjo [...] susirgimų, nusiskundimų nusilpnėjimu, negalavimu.

⁵³³ Žinios apie kalinių judėjimą Raseinių arešto namuose 1942 m. sausio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 351-351 a.

⁵³⁴ Žinios apie Raseinių arešto namų kalinius 1942 08 20-31 d., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 310.

⁵³⁵ Žinios apie kalinių judėjimą Raseinių arešto namuose 1942 m. liepos mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 30, l. 316-316 a.

⁵³⁶ RAN viršininko įsakymas Nr. 106 (1942 04 28), *ibid.*, ap. 4, b. 21, l. 345 a. p.

⁵³⁷ RAN viršininko 1942 01 05 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 28, l. 370.

⁵³⁸ RAN viršininko 1941 12 18 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 55.

⁵³⁹ RAN viršininko 1942 04 16 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 4, b. 25, l. 376.

Taip pat dėl nusilpnėjimo, sumažėjo ir suimtujų darbingumas ir pasidarė nekokia laikysena. Suimtieji pradėjo vengti ir atsisakinėti dirbti sunkesnius darbus, pareikšdami, kad neturi jėgos, sveikatos, esą nusilpę ir t. t., o tie suimtieji, kurie turi sėdėti kalėjime ilgesnį laiką, net galvoja ir ieško progų iš kalėjimo pabėgti. [...]”⁵⁴⁰

1943 m. gegužės 1 d. žiniomis RAN kalėjo 104 suimtieji, tarp jų 81 kriminalinis, 14 politinių ir 9 kitos kategorijos.⁵⁴¹ 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais į RAN buvo patalpinta 649 nauji kaliniai. Šiuo laikotarpiu vidutiniškai arešto namuose kasdien kalėjo 100 kalinių.⁵⁴²

1944 m. kovo 1 d. RAN buvo kalinama 179 kaliniai.⁵⁴³ Lyginant su 1941-1942 metais, pastebima kalinių didėjimo tendencija. Žinių apie Raseinių arešto namų veiklos paskutinius mėnesius ir kalinių evakuaciją nepavyko surasti.

Ašmenos kalėjimas. 1942 m. balandžio 1 d. prie Lietuvos generalinės srities buvo prijungtos baltarusiškos Ašmenos ir Svyrių apskritys. Į naujai prijungtas apskritis iš Lietuvos buvo pasiūsta apie 300 tarnautojų ir policininkų.⁵⁴⁴ Ašmenoje tuomet gyveno apie 5 tūkstančius žmonių. Čia nuo pat vokiečių okupacijos pradžios veikė kalėjimas ir buvo įsteigtas žydų getas. Ašmenos kalėjimas buvo įsikūręs 1470 m² sklype. Jame stovėjo 8 mediniai pastatai. Be to, kalėjimui priklausė 11,47 ha žemės ūkio sklypas.⁵⁴⁵ Ašmenos kalėjimui buvo skirti 46 tarnautojų etatai. 1942 m. liepos 11 d. kalėjime dirbo 28 tarnautojai, tarp jų 21 prižiūrėtojas.⁵⁴⁶ Prijungus Ašmenos apskritį prie Lietuvos generalinės srities, kalėjimo viršininku buvo paskirtas Jonas Dainauskas. Jis šias pareigas ėjo iki 1943 m. birželio 1 d. Nauju Ašmenos kalėjimo viršininku buvo paskirtas buvęs Švenčionių kalėjimo vyr. valdininkas Aleksandras Pupka.⁵⁴⁷ Kalėjimo kapelionu iš pradžių buvo Zigmas Žeidys, o nuo 1943 m. sausio 21 d. jo pareigas perėmė Pranciškus Krajevskis.⁵⁴⁸ Ašmenos kalėjime buvo galima patalpinti apie 90 kalinių. 1942 m. liepos 1 d. kalėjime buvo laikoma 40 suimtujų.⁵⁴⁹ Sprendžiant pagal apskrities gyventojų tautinę sudėtį, dauguma suimtujų turėjo būti

⁵⁴⁰ RAN 1944 02 09 d. aktas, LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 14.

⁵⁴¹ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 05 01 d., LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 25, l. 44.

⁵⁴² Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁵⁴³ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1944 03 01 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁵⁴⁴ *Naujoji Lietuva*, 1942, balandžio 4, Nr. 80-81.

⁵⁴⁵ Teisingumo vadybos žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-626, ap. 3, b. 32, l. 7 a.

⁵⁴⁶ Ašmenos kalėjimo etatai, *ibid.*, f. R-416, ap. 1, b. 2, l. 1; *ibid.*, f. R-624, ap. 1, b. 75, l. 42.

⁵⁴⁷ Teisingumo gen. tarėjo įsakymai Nr. 215 (1943 05 24) ir Nr. 243 (1943 06 04), *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 162, 187.

⁵⁴⁸ Teisingumo gen. tarėjo įsakymas Nr. 103 (1943 03 31), *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 365.

⁵⁴⁹ 1942 07 01 d. žinios apie Ašmenos kalėjimo kalinius, *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 223-223 a.

baltarusiai ir lenkai. 1942 m. lapkričio 1 d. žiniomis kalėjime kalėjo 55 suimtieji, tarp jų 21 politinis. Lapkričio mėnesį į kalėjimą buvo priimti 35 nauji kaliniai. 1942 m. gruodžio 1 d. kalėjime liko 61 suimtasis. Kalinių mirčių šį mėnesį nebuvo užfiksuota.⁵⁵⁰ Kalinių skaičius palaipsniui augo. Šiame krašte nuo 1943 m. aktyviai veikė sovietiniai ir lenkų partizanai. Į kalėjimą patekdavo daugiau partizanų rėmėjų bei įvairias priespaudas sabotuojančių asmenų. 1943 m. birželio 17 d. Ašmenos kalėjime kalėjo 107 suimtieji.⁵⁵¹ Dauguma suimtųjų buvo lenkai, baltarusiai ir lietuviai. Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis-lapkritis) į kalėjimą buvo uždaryti 1004 nauji kaliniai. Šiuo laikotarpiu vidutiniškai kasdien kalėjime sėdėjo 90 suimtųjų.⁵⁵² Kalinių laikymo ir maitinimo sąlygos Ašmenos kalėjime buvo panašios į kitus Lietuvos kalėjimus. 1944 m. kovo 1 d. kalėjime buvo laikomi tik 49 suimtieji.⁵⁵³ Prieš pat sovietų kariuomenės atėjimą- 1944 m. liepos 3 d. Ašmenos kalėjimo viršininkas, pasitaręs su Ašmenos apskrities viršininko pavaduotoju Steponu Žukaičiu, visus tuo metu buvusius kalinius paleido į laisvę.⁵⁵⁴

Priverčiamojo darbo stovyklos (toliau PDS). Nacių okupacijos metais Lietuvos gyventojai buvo kalinami ne tik kalėjimuose, bet ir priverčiamojo darbo stovyklose (oficialiai jos buvo vadinamos priverčiamojo darbo įstaigomis). Vokiečių okupacijos metais iš pradžių veikė Pravieniškių (Kauno apskritis) ir Dimitravo (Kretingos apskritis) PDS. 1942 m. gegužės 15 d. pradėjo veikti ir Pabradės PDS. Stovyklos buvo pavaldžios Lietuvos generalinės srities Vidaus reikalų vadybai. Į PDS suimtieji buvo įkalinami apskričių viršininkų nutarimais, remiantis Lietuvos Respublikos „Nepaprastojo meto“ įstatymo 6 str. 5 paragrafo a punkto paskutine pastraipa („Vyriausybės žinios“, Nr. 717/5667, 1940 m.).⁵⁵⁵ Į PDS dažniausiai buvo uždaromi administracine tvarka nubausti, pvz., darbo drausmę pažeidę arba nedirbantys, asmenys. Ostlando reicho komisaro 1941 m. spalio 6 d. potvarkiu apygardų komisarams buvo suteikta teisė bausti darbo drausmę pažeidusius asmenis laisvės atėmimu 6 savaitėms arba pinigine bausme iki 1000 markių. Darbo ir socialinių reikalų generalinio tarėjo 1942 m. birželio 17 d. potvarkiu apskričių viršininkai už

⁵⁵⁰ Žinios apie kalinių judėjimą Ašmenos kalėjime 1942 m. lapkričio mėn., *ibid.*, ap. 4, b. 29, l. 199-199 a.

⁵⁵¹ Ašmenos kalėjimo kalinių sąrašas, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 67-67 a. p.

⁵⁵² Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio-lapkričio mėnesiais, *ibid.*, b. 176, l. 148.

⁵⁵³ Kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose 1944 m. kovo 1 d., LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 32.

⁵⁵⁴ S. Žukaičio 1949 03 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 37139/3, l. 69.

⁵⁵⁵ Vidaus reikalų vadybos Priverčiamojo darbo įstaigų inspekcijos 1942 05 18 d. raštas Rokiškio apskrities viršininkui, LCVA, f. R-708, ap. 1, b. 5, l. 63.

nusižengimus registracijos ir darbo prievolėms galėjo uždaryti asmenis į PDS iki 3 mėnesių. Tačiau vokiečių civilinė valdžia lietuvių administracija nepasitikėjo ir manė, kad prievolių pažeidėjai turi būti įkalinami remiantis Reicho komisaro 1941 m. spalio 6 d. potvarkiu.⁵⁵⁶ Vokiečių valdžios pareigūnų nuomone, stovyklų Lietuvoje nepakako, darbo drausmės pagerinimui reikėjo daugiau žmonių uždaryti į PDS, sunkiau nusikaltusius atiduoti vokiečių ypatingajam teismui ir šio teismo nuosprendžius viešai skelbti spaudoje.⁵⁵⁷ Pagal pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno 1941 m. spalio 21 d. patvirtintą Priverčiamojo darbo įstaigų statutą, PDS buvo tiesiogiai pavaldžios Vidaus reikalų vadybos Priverčiamojo darbo įstaigų inspekcijai. PDS viršininkus iki šių stovyklų perėjimo vokiečių saugumo policijos ir SD vado žinion skirdavo ir atleisdavo vidaus reikalų generalinis tarėjas. Pagal minėtą statutą PDS administraciją turėjo sudaryti įstaigos vadovybė, sargyba, raštinės personalas ir pagalbinis personalas.⁵⁵⁸

Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykla (toliau PPDS). Ši stovykla veikė ir pirmosios sovietų okupacijos ir aneksijos metais. Nacių-sovietų karo pradžioje joje buvo apie 450 kalinių, tarp jų 80 internuotų Lenkijos kariškių bei 20-30 už įvairius nusikaltimus nuteistų raudonarmiečių. 1941 m. birželio 26 d. į Pravieniškių lagerį atvyko raudonarmiečių būrys su šarvuočiu. Sovietų kariškiai sušaudė ne tik čia buvusius kalinius, bet ir stovyklos prižiūrėtojus su šeimomis (iš viso buvo nužudytas 21 lagerio tarnautojas, 6 moterys ir dvi nepilnametės mergaitės). Kaliniai buvo suvaryti į uždarą kiemą ir sušaudyti. Iš viso Pravieniškėse bolševikai sušaudė apie 260 žmonių.⁵⁵⁹

Pravieniškės buvo pati didžiausia vokiečių okupuotoje Lietuvoje PDS. Jos kalinių skaičius svyravo nuo kelių šimtų iki tūkstančio. Stovykla buvo netoli durpyno, prie Vilniaus-Kauno geležinkelio. Pirmuoju Pravieniškių PDS viršininku dirbo Artūras Janavičius. Šias pareigas jis ėjo iki 1942 m. spalio mėnesio. Nuo 1942 m. spalio pabaigos lageriui vadovauti ėmė vokiečių Šreiberis (Schreiber ?). Jis esą už vagystę asmeniškai sušaudė vieną moterį lietuvę. 1942 m. buvo sušaudytas dar vienas lietuvis iš Varėnos valsčiaus (Petrokas ?) ir vienas lenkas. Pradiniu stovyklos veikimo laikotarpiu-1941 m. vasarą ir rudenį Pravieniškėse daugiausia buvo kalinami žydai ir

⁵⁵⁶ Generalinio komisaro Lietuvai 1942 10 10 d. raštas dėl darbo sutarčių pažeidimų ir priverčiamojo darbo stovyklų, *ibid.*, f. R-613, ap. 1, b. 59, l. 26-28.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, l. 29-30.

⁵⁵⁸ Vidaus reikalų vadybos priverčiamojo darbo įstaigų statutai, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 1, l. 186-189 a. p.

rusai.⁵⁶⁰ Vokiečių saugumo policijos duomenimis, 253 Pravieniškių lagerio žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugsėjo 4 d.⁵⁶¹ Vėlesniu laikotarpiu į Pravieniškes buvo gabenami kaliniai iš Kauno, Vilniaus ir kitų Lietuvos kalėjimų. Kalėjimo bausmės į Pravieniškes atvežtiems buvo skiriamos nuo 3 mėnesių iki karo pabaigos.⁵⁶² 1941 m. stovykloje buvo du, o 1944 m. šeši barakai. Viename barake gyveno kalinės moterys. Pravieniškėse buvo kalinami lietuviai, rusai, lenkai, čigonai ir kitų tautybių politiniai ir kriminaliniai kaliniai. Lageris buvo aptvertas spygliuota viela ir jį nuolatos saugojo 100-150 sargybinių. Nuo 1943 m. lapkričio mėnesio iki pat stovyklos likvidavimo Pravieniškes saugojo iš Rygos atsįsta rusų policininkų kuopa. Suimtieji buvo keliami 3 valandą ryto ir guldomi 22 valandą vakaro. Jie dirbo durpių kasimo, miško kirtimo ir geležinkelio remonto darbus. Kaliniai buvo suskirstyti į brigadas, kurioms vadovavo iš kalinių tarpo paskirti brigadininkai. Darbo normų nevykdantys asmenys buvo mušami lazdomis ir paliekami dirbti iki vidurnakčio. Kalinių maitinimas buvo menkas: ryte gaudavo juodos kavos ir 100 g duonos, pietums lėkštę skystos daržovių sriubos, vakare vėl juodos kavos su duona. Kartą per dvi savaites kaliniams buvo leidžiama pasimatyti su giminaičiais, gauti maisto ir laiškus. Kaliniai gana dažnai mėgindavo iš lagerio pabėgti. Už pabėgimus kartais būdavo sušaudomi ne tik sugautieji, bet ir nekalti kaliniai (kaip kolektyvinė bausmė ir įbauginimo priemonė). 1943 m. spalio 13 d. vokiečių karinis dalinys kartu su Rokiškio žandarmerija sunaikino sovietinius partizanus rėmusį Miliūnų kaimą (Rokiškio apskritis). Baudžiamosios akcijos metu buvo sudegintos 67 sodybos (64 rusų ir 3 lietuvių), nužudyti 4 žmonės (popas ir dar 3 kaimo gyventojai). Miliūnų gyventojai buvo išvežti į Pravieniškių PDS, vėliau darbams į Vokietiją.⁵⁶³

1943 m. antroje pusėje Pravieniškių PDS komendantu buvo paskirtas vokiečių Otto Andersonas. Jis buvo labai žiaurus ir kalinių pravardžiuotas bombonešiu. Andersono pavaduotoju dirbo austras Paulis Pikelis. Ne vėliau kaip nuo 1943 m. vidurio ši stovykla buvo pavaldi vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje įstaigai. 1944 m. už keliolikos kalinių pabėgimą ir dviejų prižiūrėtojų užmušimą O. Andersonas išrikiavo visus kalinius lagerio aikštėje ir atrinko sušaudymui keliolika žmonių

⁵⁵⁹ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 126, 127.

⁵⁶⁰ J. Marčiūno 1944 08 31 ir 1944 09 03 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6231/3, l. 12-13, 17.

⁵⁶¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

⁵⁶² Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1943 08 20 d. raštas Ostlando vokiečių saugumo policijos ir SD vadui, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 25, l. 206, 207.

⁵⁶³ R. Zizas, Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, *op. cit.*, p. 116.

(kituose dokumentuose rašoma, kad tuomet buvo sušaudyta 10 kalinių). Pasmerktieji buvo išvesti pro vartus ir netoli stovyklos viešai sušaudyti. 1944 m. gegužės mėnesį Andersonas iš pistoleto nušovė kalinį Povilą Krivicką.⁵⁶⁴ 1944 m. pavasarį į Pravieniškes buvo atvežta apie 250-300 Prancūzijos žydų. Jie dirbo lagerio viduje ir buvo labai blogai maitinami. 1944 m. liepos mėnesį, prieš lagerio evakuaciją Andersono įsakymu žydai buvo sušaudyti miške netoli stovyklos, o jų lavonai sudeginti. Kalinius sudeginę kaliniai lietuviai (apie 20 žmonių), pagal liudininkų parodymus, irgi buvo sušaudyti.⁵⁶⁵ Nuo 1943 m. pabaigos Pravieniškių stovyklos kaliniai buvo gabenami į Vokietiją darbams ir į koncentracijos stovyklas. Prieš pat sovietų kariuomenės atėjimą stovykloje buvę kaliniai buvo paleisti į laisvę.

Pabradės priverčiamojo darbo stovykla (toliau PAPDS). 1939-1940 m. iki sovietų okupacijos Pabradoje veikė priverčiamojo darbo stovykla. Vokiečių okupacijos pradžioje buvusias stovyklos patalpas užėmė vokiečių kariuomenė. Kadangi perpildytuose kalėjimuose didelė dalis suimtųjų nebuvo naudojami darbams, vokiečių saugumo policija pageidavo dalį suimtųjų perkelti į PDS ir naudoti juos įvairiems darbams.⁵⁶⁶ Dėl to buvo atgaivinta ir Pabradės PDS veikla. Ši stovykla vėl pradėjo veikti 1942 m. gegužės 15 d. 1942 m. stovyklos viršininku dirbo Pranas Mačiulis. Stovyklos dienotvarkė buvo tokia. Kaliniai keliami 6 val. ryto, po pusryčių darbas nuo 7 val. iki 12 val. Po to valanda pietų pertraukai ir darbas nuo 13 iki 18 val. Vakariene 18,30-19 val., vakarinis patikrinimas ir gulimas 21 val. Darbo metu kas valandą daromos 10 minučių poilsio pertraukėlės. Poilsio ir švenčių dienomis nuo 9 val. iki 14 val. leidžiami pasimatymai su šeimos nariais ir giminaičiais. Dirbantiems ūkio darbus suimtiesiems ši dienotvarkė negaliojo, buvo dirbama tiek, kiek buvo reikalinga ar leisdavo oro sąlygos.⁵⁶⁷ Į Pabradės stovyklą dažniausiai buvo siunčiami darbo ir įvairių valdžios vykdomų mobilizacijų vengiantys asmenys. Okupacinės valdžios požiūriu, uždarymas į PDS buvo žymiai efektyvesnė bausmė negu piniginių baudų skyrimas darbo vengiantiems asmenims. Dėl to okupacinė vokiečių valdžia siekė plėsti PDS tinklą. Vokiečių okupacijos metais nemažai daliai Lietuvos miestų

⁵⁶⁴ LSSR KGB 1970 03 28 d. pažyma apie O. Andersoną, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1100, l. 1; *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 156-157; A. Kažanovo 1944 08 29 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 8, b. 195, l. 133—135.

⁵⁶⁵ *Ibid.*, ap. 46, b. 1100, l. 1-2; N. Kuvšinčikovos 1970 01 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 5-6; L. Lisovskio 1944 09 13 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 195, l. 131.

⁵⁶⁶ Komisarinio tarėjo K. Kalendros raštas (1941 10 22) Vilniaus apygardos komisarui, LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 2, l. 350.

⁵⁶⁷ Pabradės PDS laiko paskirstymo lentelė (1942 09 24), *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 161, l. 148.

gyventojų naudingiau buvo spekuliuoti įvairiomis prekėmis negu dirbti fabrikuose ir kitose įstaigose už menkus ir vis sparčiau nuvertėjančius atlyginimus. Pagal 1941 m. spalio 6 d. okupacinės valdžios potvarkį, apygardų komisarai turėjo teisę darbo drausmės pažeidėjus bausti laisvės atėmimo bausmėmis iki 6 savaičių ir piniginėmis bandomis iki 1000 reichsmarkių.⁵⁶⁸

1942 m. rugpjūčio 1 d. Pabradės stovykloje kalėjo 53 vyrai ir 6 moterys. Per du mėnesius (rugpjūtį-rugsėį) iš stovyklos buvo paleisti į laisvę 28 vyrai ir 6 moterys, naujai priimti- 25 vyrai ir 5 moterys. 1942 m. rugsėjo 30 d. stovykloje buvo 50 vyrų ir 7 moterys.⁵⁶⁹ Tautinė suimtųjų sudėtis nėra žinoma, tačiau pagal regiono gyventojų sudėtį galima spėti, kad daugumą sudarė lenkai.

Nuo 1942 m. spalio 1 d. iki gruodžio 1 d. iš Pabradės PDS buvo paleisti 47 vyrai ir 5 moterys, naujai priimta- 81 vyras ir 2 moterys. 1942 m. gruodžio 1 d. stovykloje kalėjo 91 suimtas, tarp jų 86 vyrai ir 5 moterys.⁵⁷⁰

Laikotarpiu nuo 1942 m. gruodžio 1 d. iki 1943 m. sausio 27 d. Vilniaus apygardos komisaras 715 asmenų nubaudė 233,5 mėnesio prievartos darbų stovykla ir 104 700 reichsmarkių bauda. Šiuo laikotarpiu į Pabradės PDS naujai buvo priimta 70 vyrų ir 4 moterys. Stovykloje 1943 m. sausio 1 d. kalėjo 101 suimtas, tarp jų 97 vyrai ir 4 moterys.⁵⁷¹

Laikotarpiu nuo 1943 m. vasario 1 d. iki kovo 31 d. Vilniaus apygardos komisaras 2800 asmenų nubaudė 85 mėnesiais prievartos darbų stovykla ir 660 585 reichsmarkių bauda. Pabradės stovykloje šiuo laikotarpiu naujai buvo priimta 79 vyrai ir 4 moterys. 1943 m. kovo 31 d. stovykloje kalėjo 73 suimtieji, tarp jų 71 vyras ir 2 moterys.⁵⁷²

1943 m. balandžio 7 d. Pabradės PDS administracija ir ūkio skyrius buvo perkelti į Vilnių (Gerosios vilties g. Nr. 22). Be to, 1943 m. kovo 3 d. buvo atidarytas Pabradės PDS filialas Rūdninkuose. Šis filialas darbo jėga, maistu ir apsauga buvo aprūpinamas iš Vilniaus.⁵⁷³ Perkėlus PAPDS į Vilnių, stovyklos viršininku ir toliau liko P. Mačiulis, jo pavaduotojais dirbo Andrius Tamulevičius ir Kazys Dobkevičius. Stovyklos administracijoje 1943 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis iš viso dirbo 42

⁵⁶⁸ Generalinio komisariato 1942 10 10 d. raštas, *ibid.*, f. R-613, ap. 1, b. 59, l. 27.

⁵⁶⁹ Vilniaus apygardos komisariato 1942 09 30 d. pranešimas, *ibid.*, b. 59, l. 108.

⁵⁷⁰ Vilniaus apygardos komisariato 1942 12 01 d. pranešimas, *ibid.*, l. 106.

⁵⁷¹ Vilniaus apygardos komisariato 1943 01 27 d. pranešimas, *ibid.*, l. 102, 104.

⁵⁷² Vilniaus apygardos komisariato 1943 03 31 d. pranešimas, *ibid.*, l. 100, 101.

⁵⁷³ Pabradės PDS viršininko 1943 04 09 d. raštas Vilniaus apygardos komisarui, *ibid.*, f. R-613, ap. 1, b. 58, l. 76.

tarnautojai.⁵⁷⁴ Nuo 1942 m. spalio mėn. iki 1944 m. vasario mėn. iš Pabradės (Vilniaus) PDS pabėgo net 378 kaliniai. Vokiečių valdžia įtarė stovyklos prižiūrėtoją Viktorą Subačių ėmusį kyšius ir slapta paleidinėjusį suimtuosius į laisvę.⁵⁷⁵

Laikotarpiu nuo 1943 m. balandžio 1 d. iki gegužės 28 d. Vilniaus apygardos komisaras 468 asmenis nubaudė 560 mėnesių prievartos darbų stovykla ir 980 reichsmarkių bauda. Bausmių skaičius, lyginant su 1943 m. vasario-kovo mėnesiais, sumažėjo dėlto, kad minėtu laikotarpiu žmonės masiškai buvo baudžiami už vengimą valyti miestų gatves nuo sniego ir atlikti miško kirtimo darbus. Balandžio-gegužės mėnesiais į Pabradės PDS naujai buvo priimta 339 vyrai ir 36 moterys. 1943 m. gegužės 28 d. stovykloje kalėjo 255 suimtieji, tarp jų 232 vyrai ir 23 moterys.⁵⁷⁶

Laikotarpiu nuo 1944 m. kovo 15 d. iki birželio 1 d. į Pabradės PDS naujai buvo priimta 155 vyrai ir 45 moterys. 1944 m. birželio 6 d. Pabradės stovykloje kalėjo 80 suimtujų, tarp jų 64 vyrai ir 16 moterų. 1944 m. gegužės 25 d. Pabradės stovyklos filialą Rūdninkuose užpuolė partizanai. Jie sudegino stovyklos administracinį pastatą ir virtuvę, nušovė prižiūrėtojus Adomą Šadeiką ir Kostą Vitulskį. Kitų trijų prižiūrėtojų likimas liko nežinomas. Iš 27 stovykloje buvusių kalinių 16 pabėgo, 11 patys sugrįžo į stovyklą ir buvo išvežti į Vilnių.⁵⁷⁷ Tikslī stovyklos likvidavimo data ir aplinkybės nėra žinomos. Tikėtina, kad stovykla galėjo veikti iki 1944 m. liepos pradžios, kol prie Vilniaus priartėjo sovietų kariuomenė.

Dimitravo priverčiamojo darbo stovykla (toliau DPDS). Dimitravo PDS (apie 8 km į šiaurę nuo Kretingos) buvo įsteigta 1937 m. ir veikė iki 1940 m. sovietinės okupacijos pradžios. Lietuvos Respublikos laikais šioje stovykloje daugiausia buvo kalinami už antivalstybinę komunistinę veiklą nuteisti asmenys.⁵⁷⁸ Sovietmečiu buvusioje Dimitravo stovykloje buvo įsikūręs raudonosios armijos dalinys.⁵⁷⁹ Vokiečių okupacijos metais Dimitrave vėl buvo atkurta PDS. Stovyklos teritorija užėmė apie 10 m² plotą. Lagerio centre stovėjo įvairūs pastatai. Sovietams užėmus Lietuvą, Dimitrave buvo rasta trys mediniai 38 m ilgio ir 14 m pločio barakai. Kiekviename barake buvo galima sutalpinti apie 300 kalinių. Netoli medinių barakų

⁵⁷⁴ Pabradės priverčiamojo darbo įstaigos tarnautojų 1943 08 02 d. sąrašas, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 571, l. 721.

⁵⁷⁵ Vilniaus apygardos komisariato 1944 02 08 d. raštas Vokiečių teismui Vilniuje, *ibid.*, b. 161, l. 32.

⁵⁷⁶ Vilniaus apygardos komisariato 1943 05 31 d. raštas, *ibid.*, f. R-613, ap. 1, b. 59, l. 98, 99.

⁵⁷⁷ Vilniaus apygardos komisariato 1944 06 08 d. raštas, *ibid.*, b. 59, l. 89 a. p.; Pabradės PDS viršininko 1944 05 28 d. raštas Vilniaus apygardos komisariui, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 161, l. 3

⁵⁷⁸ A. Berželionis, *Dimitravo sienos netyli. Dokumentinė apybraiža*, V., 1968, p. 12-26.

⁵⁷⁹ P. Mazalo 1963 09 09 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 61.

stovėjo du dviaukščiai mūriniai pastatai su rūsiais. Juose irgi buvo įrengtos kameros ir karceriai. Šiuose mūriniuose pastatuose buvo galima sutalpinti po kelis šimtus žmonių. Į rytus nuo minėtų pastatų stovėjo gelžbetoninis pusiau į žemę įkastas bunkeris. Stovyklos barakų ir kitų pastatų teritorija (800 m ilgio ir pločio kvadratas) buvo apjuosta kelių eilių 2 m aukščio spygliuota viela. Yra žinoma, kad vienu metu Dimitravo PDS viršininku dirbo vokiečių saugumo policijos įgaliotinis Jakubas.⁵⁸⁰

1941 m. liepos pabaigoje Skuodo žydės su vaikais pėsčiomis buvo išvartytos į Dimitravo stovyklą (41 km nuo Skuodo). Žydžių koloną lydėjo apie 20 Skuodo pagalbinės policijos būrio narių. Žygis truko dvi dienas. Varomos moterys su vaikais nakvojo po atviru dangumi netoli Darbėnų miestelio. Netekusios jėgų ir negalinčios toliau eiti moterys sargybinių buvo nušaunamos. Nušautųjų lavonus sargybiniai liepdavo užkasti aplinkinių kaimų valstiečiams.⁵⁸¹ Žydės su vaikais buvo apgyvendintos dviejuose tuščiuose Dimitravo stovyklos barakuose. Maždaug po savaitės (1941 m. rugpjūčio 3 d.) į Dimitravo stovyklą iš Kauno atvyko Edmundas Tyras. Vidaus reikalų ministerijos įsakymu jis buvo paskirtas Dimitravo PDS laikinuoju viršininku. Jam buvo pavesta suorganizuoti stovyklos administraciją ir apsaugą. 1941 m. spalio 1 d. Dimitravo PDS tikroju viršininku buvo paskirtas majoras Julius Šurna.⁵⁸²

1941 m. rugpjūčio 15 d. į Dimitravo stovyklą atvyko keliolika Skuodo pagalbinių policininkų. Vakare jie užėjo į barakus ir liepė merginoms pasilikti, o moterims ir vaikams išeiti į kiemą. Už 1,5 km nuo stovyklos Jazdų miške, Alkos kalno papėdėje jau buvo iškastos kelios didelės duobės.⁵⁸³ Moterys su vaikais grupėmis buvo varomos į mišką prie duobių, išrengiamos, įstumiamos į duobes ir šaudomos. Šaudė apie 20 Skuodo būrio dalyvių ir 4 vietiniai kaimų gyventojai. Šaudymui vadovavo būrio narys Mykolas Vitkus. Daug vaikų buvo paprasčiausiai sumesti į duobes ir užkasti gyvi. Po žudynių pagalbiniai policininkai sugrįžo į Skuodą.⁵⁸⁴

1944 m. gruodžio mėnesį žudynių vietą tyrusi komisija atkasė keturias kapavietes. Komisija surado 510 nužudytų žmonių lavonus (31 vaiko, 94 paauglių ir 385 moterų).

⁵⁸⁰ Įvykio vietos apžiūrėjimo protokolas (1944 12 15), *ibid.*, ap. 46, b. 1266, l. 61-64.

⁵⁸¹ A. Baužio 1945 05 27 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 197, l. 7; J. Embrasaus 1963 04 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47423/3, t. 2, l. 98.

⁵⁸² E. Tyro 1945 02 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 9, l. 149-150.

⁵⁸³ Liud. J. Soloveičikienės-Šarnickienės 1963 01 08 d. apklausos protokolo ištrauka, *ibid.*, ap. 8, b. 194, l. 178.

⁵⁸⁴ J. Embrasaus 1963 05 04 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47423/3, t. 2, l. 106-119.

Vaikų lavonuose šautinių žaizdų nebuvo rasta. Visi jie buvo užkasti gyvi.⁵⁸⁵ Po žydų sušaudymo Dimitravo stovykloje buvo kalinami neżydų tautybės kaliniai (daugiausia lietuviai). Į stovyklą pradėta siųsti kalinius iš Kretingos daboklės ir kitų vietovių. Dauguma 1941 m. atsiųstų kalinių buvo komunistai, buvę sovietinės valdžios pareigūnai ir šalininkai, komjaunuoliai. Vėlesniais metais padaugėjo už įvairių prievolių nevykdymą nubaustų valstiečių. Kaliniai buvo naudojami įvairiems darbams. 1942 m. žiemą daug suimtųjų dirbo Kretingos geležinkelio depo statyboje. Būdavo ir kalinių sušaudymo atvejų. Iš Dimitravo PDS vokiečių buvo išvežti ir sušaudyti kretingiškiei I. Mažrimas (buvęs milicininkas), S. Kazlauskas. Tarp kalinių pasklido gandai, kad bus šaudomi gestapo žinioje esantys suimtieji. Tai paskatino politinius kalinius bėgti iš įkalinimo vietos. Ypač daug pabėgimų buvo tarp Kretingos geležinkelio stotyje dirbančių kalinių (J. Butkus, A. Žukauskas, L. Milašius ir kt.). Kai kurie stovyklos prižiūrėtojai (pvz., Juozas Tanckas) slapta padėdavo kaliniams pabėgti į laisvę. 1942 m. Dimitravo PDS buvo kalinama keli šimtai žmonių.⁵⁸⁶

1942 m. rugpjūčio pabaigoje į Dimitravą atvažiavęs lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono viršininkas Pranas Jakys išsivežė į Kretingą grupę jo žinioje buvusių kalinių. Tarp išvežtųjų buvo grupė Veiviržėnų miestelio komjaunuolių. Po kelių dienų šie suimtieji buvo perduoti gestapininkams ir vežami sušaudyti. Mašinai važiuojant Vytauto gatve suimtieji išsoko iš kėbulo ir ėmė bėgti. Penkiems kaliniams pasisekė pabėgti, vienas kalinys (komjaunuolis Andreika iš Veiviržėnų) sargybinių buvo nušautas vietoje. Likusieji kaliniai buvo nuvežti į žudynių vietą už miesto ir ten sušaudyti (tarp sušaudytųjų buvo komjaunuoliai S. Nakrevičiūtė, J. Pakalniškis, K. Adomkus).⁵⁸⁷

Frontui artėjant prie Lietuvos, 1944 m. birželio mėnesį grupė kalinių ėmė kurti pabėgimo planą. Jie bendradarbiavo su kaliniams prijaučiančiais prižiūrėtojais. Tokių iš 35 asmenų (prižiūrėtojų) buvo 10-12. 1944 m. liepos 9 d. kaliniai ir jiems talkininkaujantys prižiūrėtojai nuginklavo valdžiai ištikimus sargybinius, nupjovė telefono laidus. Stovyklos viršininkas Nadkemperis su keliais prižiūrėtojais buvo surišti ir uždaryti karceryje. Prieš pasitraukdami iš stovyklos, kaliniai ir sukilę prižiūrėtojai sudegino kalinių bylas ir pasiėmė ginklus. Iš kelių šimtų kalinių stovykloje pasiliko tik du senyvo amžiaus suimtieji. Daug bėglių pasislėpė miškuose

⁵⁸⁵ Lavonų ekshumacijos ir apžiūrėjimo aktas (1944 12 17), *ibid.*, b. 47423/3, t. 9, l. 127-130.

⁵⁸⁶ A. Berželionis, *Dimitravo sienos netyli*, p. 64, 65.

⁵⁸⁷ *op. cit.*, p. 65, 66.

arba pas patikimus asmenis.⁵⁸⁸ Vėliau dalis pabėgusių kalinių vėl buvo suimta ir sugrąžinta į Dimitravą. Ši stovykla veikė iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Rugsėjo-spalio mėnesiais joje buvo kalinama apie 60-100 suimtųjų. Stovyklą tuomet saugojo ukrainiečių policininkai. Su kaliniais jie elgdavosi labai žiauriai. Pasitaikydavo ir kalinių sušaudymo atvejų. Stovyklos viršininko įsakymu buvo sušaudytas gargždiškis Norvilas. Suimtieji dažnai dirbdavo Tūbausių geležinkelio stotyje, kasė apkasus vokiečių kariuomenei. Frontui priartėjus prie lagerio, 1944 m. spalio 8 d. dalis suimtųjų buvo paleisti į laisvę. 35 vyrams ir 5 moterims buvo pasirašytas mirties nuosprendis. Jie turėjo būti sušaudyti spalio 10 d. ryte. Tačiau užskridus sovietų lėktuvams ir kilus sąmyšiui, pasmerktieji mirčiai kaliniai išsilaisvino. Po karo buvusioje stovykloje buvo atidarytas muziejus ir pastatytas paminklinis akmuo buvusiems Dimitravo lagerio kaliniams.⁵⁸⁹

Išvados

Karo ir nacių okupacijos pradžioje atsikuriančios lietuviškos administracijos pastangomis buvo atnaujinta Lietuvos Respublikos ir sovietinės okupacijos metais veikusi kalėjimų ir priverčiamojo darbo stovyklų sistema. Į savo darbo vietas grįžo didelė dalis nepriklausomos Lietuvos laikų kalėjimų tarnautojų, kurie sovietiniais laikais buvo masiškai atleisti iš savo darboviečių. Lietuvos laikinoji vyriausybė ir jai pavaldžios valdžios įstaigos bandė atkurti tokią penitenciarinę (kalėjimų) ir bausmių sistemą, kokia veikė Lietuvos Respublikos laikais. Lietuvos kalėjimai buvo pavaldūs Teisingumo vadybos žinioje esančiam Kalėjimų departamentui. Priverčiamųjų darbų stovyklos buvo Vidaus reikalų vadybos žinioje. Vadovaujantis kalėjimų personalas buvo skiriamas Teisingumo generalinio tarėjo įsakymais.

1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus vokiečių civilinę valdžią, kalėjimų vadovavimo ir priežiūros aukščiausią teisę turėjo vokiečių generalinis komisaras Lietuvai A. T. von Rentelnas. Okupacinė nacių valdžia į didžiausius Lietuvos generalinės srities kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas paskyrė savo komisarus ir komendantus vokiečius. Paskirtieji nacių pareigūnai buvo faktiniai įkalinimo įstaigų vadovai ir kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. Teisę pristatyti suimtuosius į kalėjimus turėjo vokiečių prokuratūra, vokiečių teismas, vermachtas,

⁵⁸⁸ *op. cit.*, p. 67-69.

lietuvių prokuratūra ir teismai, vokiečių ir lietuvių policijos įstaigos. Kalėjimuose buvo kalinami politiniai ir kriminaliniai įvairių tautybių ir amžiaus kaliniai. Didesnę kalinių dalį paprastai sudarydavo ne nubaustieji ir atliekantys bausmę, bet tardomieji kaliniai. Vyriškos ir moteriškos lyties suimtieji būdavo kalinami tuose pačiuose kalėjimuose, bet skirtingose kamerose ir blokuose. Vokiečių saugumo policijos ir SD žinioje esantys suimtieji dažnai buvo kalinami atskirose kamerose. Tokių kalinių perdavimas vokiečių saugumo organams dažniausiai reikšdavo jų išvežimą sušaudymui.

Nacių okupacijos metais LGS veikė trys priverčiamojo darbo stovyklos (Pravieniškių, Dimitravo ir Pabradės). Jose buvo kalinami politiniai ir kriminaliniai kaliniai. Į PDS suimtieji buvo siunčiami vokiečių apygardų komisarų ir apskričių viršininkų nutarimais laikotarpiui iki 3 mėnesių.

Kalinimas kalėjimuose, arešto namuose, daboklėse ir priverčiamojo darbo stovyklose buvo dažniausia ir masiškiausiai taikoma bausmė. Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu vykdyta Lietuvos sovietizavimo ir terorizavimo politika karo ir nacių okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masišką ir beveik nekontroliuojamą antikomunistinio teroro reakciją. Pirmomis okupacijos savaitėmis į kalėjimus ir areštines buvo pasodinta tūkstančiai tikrų ir tariamų komunistinio režimo tarnautojų ir šalininkų (komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir pareigūnų, trėmimuose dalyvavusių asmenų ir t. t.). Šiuo laikotarpiu dažnai pasireikšdavo savavališkų teismų ir asmeninių sąskaitų suvedinėjimo tendencijos. Be normalaus teismo tyrimo ir kaltės įrodymo buvo sušaudyta šimtai tikrų ir tariamų sovietinio režimo šalininkų. Lietuviškos administracijos bandymai stabdyti nepamatuotas antikomunistines represijas didesnio poveikio (ypač provincijoje) neturėjo. Vokiečių saugumo policijos ir SD organai iš pradžių skatino antikomunistines ir antižydiškas „apsivalymo“ akcijas. Įvedus vokiečių civilinę valdžią, masinės nežydu tautybės suimtųjų žudynės imtos riboti. Sunaikinus dalį potencialių nacių režimo priešų, okupacinė valdžia siekė užtikrinti užimtoje teritorijoje santykinę ramybę ir krašto gyventojų darbo panaudojimą III Reicho interesams. Kalėjimuose ir areštinėse buvo įvykdyta liustracija. Mažai nusikaltę ir nekalti nežydu tautybės suimtieji buvo paleisti į laisvę. Šią akciją vokiečių valdžia panaudojo savo propagandiniams interesams.

⁵⁸⁹ A. Berželionis, *Dimitravo sienos netyli*, p. 70-74.

1941 m. nacistiniams okupantams ir vietiniams kolaborantams įvykdžius masines krašto “valymo” (žudynių) akcijas, svarbiausiomis Lietuvos gyventojų persekiojimo ir naikinimo įstaigomis tapo žydų getai, kalėjimai ir priverčiamojo darbo stovyklos. Oficialiais duomenimis, per antrą 1941 m. pusmetį Lietuvos kalėjimuose ir arešto namuose buvo kalinta virš 26 tūkstančių įvairių tautybių Lietuvos gyventojų. Į šį skaičių neįeina apskričių ir valsčių areštinėse ir daboklėse bei priverčiamojo darbo stovyklose kalinti asmenys. Galima teigti, jog 1941 m. antrą pusmetį buvo suimta ir kalinta nemažiau kaip 30 tūkstančių Lietuvos gyventojų. Vėlesniais metais suėmimų ir kalinimo mastai buvo mažesni. Dėl dokumentų trūkumo neįmanoma tiksliai nustatyti kalinių skaičiaus ir juo labiau jų tautinės sudėties. Yra žinoma, kad kalinių mėnesinis vidurkis didžiuosiuose LGS kalėjimuose 1942- 1944 m. svyravo tarp 2100 ir 5800. Tai leistų manyti, jog per visą nacių okupacijos laikotarpį visuose Lietuvos kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose kalėjo nemažiau **50 tūkstančių** įvairių tautybių Lietuvos gyventojų. Apie 10 proc. kalinių galėjo sudaryti žydų tautybės suimtieji. Kitų tautybių kalinių proporcijų neįmanoma nustatyti. Vis dėlto nemažiau pusės jų turėjo būti lietuviai. Pirmomis okupacijos savaitėmis, kol nebuvo įsteigti žydų getai, didelę kalėjimuose esančių suimtųjų dalį sudarė žydai (jų galėjo būti keli (3-5) tūkstančiai). Po žydų ir sovietinių karo belaisvių nužudymo arba perkėlimo į getus ir belaisvių stovyklas, nuo 1941 m. rudens bendras kalinių skaičius Lietuvos kalėjimuose smarkiai sumažėjo. Beveik visuose LGS kalėjimuose (išskyrus Lukiškių ir Ašmenos kalėjimus) didžiausią suimtųjų dalį (apie 60-70 proc.) sudarė lietuviai. Lukiškių ir Ašmenos kalėjimuose 1942-1944 m. vyravo lenkų ir baltarusių tautybės kaliniai. Reliatyviai didelę suimtųjų dalį didžiuosiuose Lietuvos kalėjimuose sudarė rusų tautybės kaliniai. Vokiečių tautybės asmenims ir Reicho piliečiams buvo taikomi specialūs įstatymai ir tik nedidelė jų dalis patekdavo į Lietuvos kalėjimus. Kitų tautybių kalinių skaičius buvo mažas ir daugmaž atspindėjo tuometinę Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį.

Nuo 1942 m. vidurio suimtųjų skaičius LGS kalėjimuose vėl ėmė augti ir su nelabai ženkliais pokyčiais (suimtųjų skaičius padidėjo 1944 m. pirmą pusmetį) išsilaikė iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Kalinių skaičiaus augimą sąlygojo ginkluoto ir neginkluoto Lietuvos gyventojų pasipriešinimo nacių režimui stiprėjimas ir vis blogėjančios, ypač miestuose, gyvenimo sąlygos. 1941-1944 m. Lietuvoje susiformavo ir vis aktyviau veikė sovietinis, lenkų ir lietuvių tautinis pasipriešinimo sąjūdžiai. Dalis pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir rėmėjų represinių organų buvo

išaiškinta ir suimta. Ypač aktyviai buvo persekiojami ir labiausiai nukentėjo sovietinio ir lenkų pasipriešinimo judėjimų dalyviai. Didžioji dalis šaukiamojo amžiaus Lietuvos jaunuolių aktyviai boikotavo okupacinės valdžios organizuojamas darbo ir karines mobilizacijas. Tai sukėlė atsakomąsias nacių represijas. Šimtai mobilizacijas boikotuojančių asmenų buvo suimti, įkalinti Lietuvos kalėjimuose arba išsiųsti į Vokietiją. Lietuvos gyventojai, be to, buvo įkalinami už draudžiamų radijo stočių klausymą ir naciams nepalankių žinių bei gandų sklaidimą, nelegalų ginklo laikymą, pagalbą žydams ir karo belaisviams, dezertyravimą iš policijos batalionų, pabėgimą iš darbų Vokietijoje bei kitokią okupantų draudžiamą veiklą.

Dėl pablogėjusių gyvenimo sąlygų Lietuvos gyventojai buvo priversti vengti mažai apmokamo darbo ir verstis spekuliacija ir kitokia nelegalia ekonomine veikla. Tai okupacinės valdžios buvo traktuojama kaip kriminalinis nusikaltimas ir už tai baudžiama kalėjimu arba priverčiamojo darbo stovykla. Šimtai tokių asmenų papildė “kriminalinių” nusikaltėlių eiles. Panašiai buvo baudžiami ir žemės ūkio produktų nepristatantys ūkininkai, miško kirtimo ir durpių kasimo prievolių vengiantys miesto gyventojai. Tam tikrą kriminalinių kalinių dalį sudarė ir tikri nusikaltėliai (žmogžudžiai, vagys, plėšikai ir pan.).

Aukščiausia kalinių baudimo priemonė buvo mirties bausmė (sušaudymas). Nežydu tautybės kalinių šaudymas nebuvo masinis reiškinys. Dažniausiai mirties bausmė buvo taikoma Lukiškių kalėjimo kaliniams. Myriop pasmerkti kaliniai buvo sušaudomi Paneriuose. Preliminariais autoriaus paskaičiavimais, nuo 1941 m. rugpjūčio mėnesio vidurio iki vokiečių okupacijos pabaigos buvo sušaudyta **virš 1100** Lukiškių kalinių. Apie 200-300 nužudytųjų buvo žydai ir čigonai, likusieji- lenkai, rusai, lietuviai ir kitų tautybių žmonės. Daugumą sušaudytų Lukiškių kalinių nežydu sudarė lenkų pagrindžio dalyviai (apie 70-80 proc). Būtina pažymėti, kad nustatyti apytikrų nužudytų kalinių skaičių ir, ypač jų tautybę, dėl trūkstamų dokumentų yra labai sunku. Tai pasakytina apie visus Lietuvos kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas.

Lyginant su Lukiškių kalėjimu, kitų Lietuvos įkalinimo įstaigų nežydu tautybės suimtųjų buvo sušaudyta mažiau. 1941-1944 m. IX forte galėjo būti sušaudyta apie 250-300 nežydu tautybės Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių. Absoliučią jų daugumą sudarė lietuvių tautybės komunistai, sovietiniai aktyvistai, partizanai ir pagrindininkai. Po kelias dešimtis suimtųjų buvo sušaudyta Šiaulių, Panevėžio, Alytaus kalėjimuose ir Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje. Kitose įkalinimo

vietose (Marijampolės, Ukmergės, Utenos, Telšių, Raseinių, Švenčionių, Ašmenos kalėjimuose) neįžudę tautybės kalinių buvo nužudyta mažiau-kažin ar aukų skaičius ženkliai viršijo 100 žmonių. Galima prognozuoti, kad 1941-1944 m. didžiuosiuose Lietuvos kalėjimuose (neskaitant studijoje nenagrinėtų apskričių ir valsčių areštinių ir daboklių) ir priverčiamojo darbo stovyklose galėjo būti nužudyta apie **1500 neįžudę tautybės kalinių**.

Dėl sunkių kalinimo sąlygų (maisto, medicininės priežiūros stokos, alinančio darbo, mušimų) kalinių mirtingumas buvo reliatyviai didelis. Kauno ir Šiaulių kalėjime kilusios dėmėtosis šiltinės epidemijos pareikalavo ne tik kalinių, bet ir prižiūrėtojų aukų. Galima spėti, kad nacių okupacijos metais dėl ligų LGS kalėjimuose galėjo mirti virš 100 suimtųjų. Kalėjimuose pasitaikydavo ir kalinių savižudybių.

Fizinių bausmių taikymas kaliniams oficialiai buvo draudžiamas, tačiau to dažnai nebuvo paisoma. Kalėjimų tarnautojų elgesį su kaliniais lemdavo jų įsitikinimai ir humanizmo laipsnis. Tarp kalėjimų tarnautojų buvo daug asmenų teikusių įvairią ir nelegalią pagalbą suimtiesiems, dalyvavusių pasipriešinimo organizacijų veikloje. Lyginant LGS didžiųjų kalėjimų kalinių padėtį su nacių ir sovietinių konclagerių režimu ir ten vykusiais žiaurumais, Lietuvos kalinių būklė buvo geresnė. Suimtųjų mirtingumas dėl kalinimo sąlygų ir prižiūrėtojų žiaurumas čia reliatyviai buvo mažesnis.

Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis nacių režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos klusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Suimtieji privalėjo būti palaužiami žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, labiau pavojingi ir “nusikaltusieji” fiziškai sunaikinami.